Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 71 (15895) ◆ 1997 чылдың июль 15, вторник ◆ Ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 1000 рубль.

«Тыва даг-дүгү» комбинат: ХАГДЫНЫП КААР БЕ АЗЫ БУТ КЫРЫНГА КАТАП ТУРУП КЭЭР БЕ?

3. Удуртукчу болгаш кадрлар

Сөөлгү 5—6 чылдар иштинде «Тыва даг-дүгү» комбинадының чиңгине директорун каш удаа солаан. Бир дарга чоруурга, ооң сандайы соовааанда-ла, өскезин олуртуп-ла каар. Ол хирезинде оортан огулуг чүве-даа үнмес, комбинат бурунгаар сайзыраң, байый-даа бербес. Харын-даа Ак-Довуракта чурттакчы чон аразында оларның дугайында элдепээин дамчыыр чугаалар-ла артып каар мындыг. Комбинаттың ачызы-биле Саян артында бажын ажыр байып алганнары-даа, 11 демир-орук вагону ишти арыг даг-дүгүн «чидир шаапканнары»-даа бар дигилээр. Чогум ол чижектиг дамчыыр чугааларны кым-даа истеп-хынаваан чүве-дир ийин. Ынчангаш ооң үндезинниг, үндезин чогунуң дугайында таптыг билир кижи база чок.

Сөөлгү чылдарда бо бүдүрүлгениң доктаамал ээзи чок турганындан ооң бүдүрүкчүлүг, тавында дең-дески ажылдап, рынок-биле деңге базып чоруй баар оруу каалама эвес, оңгул-чиңгилдерлиг, доктар-моондактарлыг болган. Тыванның Чазаа ындыгларга бүзүрелин көргүзүп-ле каар, а олары «шыдаар мен» деп аксы-сөзүн берзе-даа, ол улуг идегелди шынзыдып шыдавас болур.

Бо чыллың май айда, комбинатты банкротталган азы өре-шире төлеп шыдавас апарган деп санаан соонда, ооң даштыыртан эргелекчизинге Тимур Лагбужапович Анчымааны томуйлаан. Ам ооң дугайында каш сөс.

Тимур Лагбужапович бо чылын алдан харлаан. 1959 чылда Москваның даг институдун дооскан, тывалардан ең баштайгы дээди эртемниг даг инженерлериниң бирээзи бооп турар. Институт соонда Элегес-Аксынга турган «Красная горка» деп шахтадан күш-ажылчы базымын эгелээн. 3 чыл эрткенде, аныяк даг инженерин «Тыва даг-дүгү» комбинадынче чорудупкан. Анаа 5 чыл ажылдаан, амыдырал аайы-биле Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайынга ажыл-үүлезин уламчылаан. Борта база 5 чыл хире болган. Ооң соонда тудуг системазынче шилчээн. Улус ажыл-агыйының бо адырынга күш-ажылчы намдарының 22 чылын өргүп бергеш, Тимур Лагбужапович ийиги мергежилди шиңгээдип алганы ол. Ооң соонда «Шагаан-Арыг тудуг» трезиниң кол инженеринге, адактың соонда коммунал ажыл-агый шугумуңа ажыллап турда, 30 чыл эрткенде, хөйну көрген хоочун даг инженерин база катап Ак-Довуракче чорудупканы ол-дур. Ынчангаш Тимур Лагбужапович бодунуң эрги мергежилинче катап эглип келген деп билиринер.

Дарганы даштындан көөрге, алданныг дээр арга чок, ол назыдан элээн-не аныяксыг, тырын, мөгезимээр мага-боттуг, шимчеңгир, арыншырайы сергек, алыс боду бөдүүн, чугаакыр, интеллигент шынарлыг кижи чорду. Тимур Лагбужапович-биле ийи хүн иштинде орукка, столоваяга, ооң ажылдаар орээлинге, комбинаттың цехтеринге кады чоруп турган, азбест бүдүрер даг дег улуг, бедик корпустарлыг бүдүрүлге чериниң дугайында хөйну билип алганым-биле кады хоочун даг ажыныңа манаа арыг хөңнү-биле ажылдаар, комбинаттың ажылын кодүрүп каар дээш чедип келген деп чүвеге бүзүрээн мен. Чамдык даргалар дег ол Кызылга коттелж, чиик машина саттырыр ажылын негелээн. Ооң хууда туружу чаңгыс—комбинатты хаап кааптарын болдурбас, бүгү-ле аргалар-биле ону бут кырынга тургузарын чедип алыр.

«Тыва даг-дүгү» комбинадын канчан сегидип алырыл? Бо талазы-биле Т. Л. Анчымааның бодалдары, чоокку сорулгаларының чамдыызы мындыг:

1. Тываның Чазаандан 5 млрд. акшаны дузаламчы кылдыр дилеп алыр;

2. Руда сөөртү «БелАЗ»-тарга, экскаваторларга артык кезектер, кывар-чаар материалдар, даг чазыдырар бүдүмелдер садып алыр;

3. Даг-дүгүнүң рудазын чүдүрер, сөөртүр аар транспорттуң ажылчын турушче үнериниң санын көвүдедир;

4. Ээлчег санында 30 ажыг тонна даг-дүгүн болбаазырадып, арыглаарын чедип алыр;

5. Азбестиң даштыкыда болгаш чурт иштинде хереглекчилери-биле кончуг шалыпкын, шыңгыы ажылдаар, белен продукцияны акшаже хуулдурарын дүргедедир;

6. Акша-шалың өрелерин болдунар шаа-биле чоорту төлеп эгелээр;

7. 1998 чылда чылыг-энергия төвүн (ЧӨТ) комбинаттан аңгылаар, ынчангаш улуг чүүктен хосталыр.

Кол удуртукчу дугайында каксы чугааладывыс. Ам ооң холунда ажылдап турар кадрларга шывыраш кылдыр доктаапса чүл азы комбинатта кадр айтырыы канчаар шиитпирлеттинип турарын сонуургап. көрзе кандыгыл? Бо дугайты ойзуп-кыйзыл турбайн, ак-кара чокка ажыы-биле чугаалаары чугула боор.

Партия обкому, аңаа сы мундурган Сайыттар Чөвүлели-даа республиканың келир үеэинче харап көөрүн оралдашпаан, ховар мергежилдерге национал тыва кадрларны белеткээриниң орнунга Саян артындан түр када ажылдаар кижилер чалап эккээр, оларга эмин артыр ямбы-хүндү тургузуп бээр практикалыг турганын сактып келиилиңер. «Чалатканнар» дораа чаа бажың, ээлчег чокка автомашина садып алыр, улуг шалың негээр турган. Бистиң даргалар ындыгларны «могаттырбас» дээш бүгү-ле негелдерни дыңнангыр хандырып келди. «Чалаткан» кадрларның хөй нуруузу Тывага келгеш, амы-хууда амыдыралын эки-жидип алырын бирги сорулга кылдыр салгаш, рыноктуң «чыдын каккаш-ла», национал айтырыг чидигленген деп меге, овуузуннуг чылдакбиле делир-ле Саян артынче, ында шагда-ла тудуп, белеткеп алган улуг-делгем бажың-балгаттарынче көже берген. Түр үениң кижизи черле чанар-ла чүве ыйнаан.

Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» комбинадынга соңгаартан чаладып келгеш, ажылдап турган специалистер шак-ла ынчалганнар, Саян арты чурттуг чиңгине директорлардан безин кым-даа Тывада чурттап артып кагбаан.

Хамык чүве мүн-не хөлүн эрттир орайтавааанда, харын, санныг тыва кадрларны бүдүрүлгениң чугула участоктарының удуртукчуларынга салган. Мооң мурнунда чылдарда дээди эртемниг аныяк тыва специалист аңаа кара ажыл кылып, чылдар эртерге, сагыш-сеткил талазы-биле чайгаар-ла сузу бастынып каар турду. Орус, чамдык тыва-даа даргалар ындыгларга ажык орук бербейн келгени меге эвес. Чаңгыс чижек: комбинаттың эргелениң үрдүнчек аппарадынга тыва ажылдакчы барык турбаан. Аңаа, харын, тывалардан аштакчылар, бок ширбиир улус ажылдап турган. Өскээр чугаалаарга, хой аша-шалыңныг, «чиштиг» черлерге тыва кадрларны чагдатпас турган.

Бөгүнгү байдал кандыг-ла? Комбинат тываважаан, ында кол удуртукчудан эгелээш, цехтер, ээлчеглер начальниктеринге, мастерлерге, бригадирлерге чедир колдуу тыва кадрлар ажылдап турар. Ажылчыннарның-даа, инженер-техниктиг ажылдакчыларның-даа хөй кезии — пенсионерлер, а аныяк кадрлар көңгүс авээш бооп турары хомуданчыг. Бүдүрүлге аас-кежик бооп, бут кырынга туруп, тап-билээ ажылдай берзе, тускай эртемниг чаа аныяк кижилер херек дээрзи билдингир. Тыва кижинин алыс бүдүжүнүң бөдүүнү, ажыл-ишке чуду-каразы аайлыг эвес, чежемейнин-даа ажыл угдунмас, берге, таарымчалыг байдалдар чок бол, шыдамыккайы-биле ажылдап-ла турарлар. Оон аңгыда олар үр үениң дургузунда акша-шалың албайн турарын немей чугаалап каалыцар.

В. ХОМУШКУ.

ТУДУГ ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ КИЧӘӘНГЕЙ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Экономика, Тудуг ямыларының, республиканың кол тудуг организацияларының удуртукчулары-биле чөвүлел хуралды эрттирген. Тудуг комплекизиниң бүдүрүлгелериниң экономиктиг байдалын экижидериниң тодаргай планын хуралга чугаалажып көргеш, Адырның нарын айтыырларын, тудугжуларга организацияларның, бүдүрүлгелериниң өре-ширезиниң өскениниң дугайында шыңгыы чугаа болган. Тудуг ямызының сайыдынга чоокта чаа томуйлаткан Б. Д. Байыроолга тодаргай даалганы берген: ук адырны эде организастаарының планын чоокку үеде ТР-ниң Чазаанга киирип келир.

Тудугжуларның магазинин ажыдар, ажылдадыр дугайында тудугжуларның саналын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак деткээн болгаш Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чаныңга тудуг материалдарының рыногун тургузарының эргежок чугулазын айыткан. Делегейниң сайзыраңгай чурттарының бо талазы-биле дуржулгазын Тывага ажыглаары негеттинип келген. Ол чурттарның дуржулгазын Москва хоорайда ажыглап эгелээнин Шеригоол Дизижикович чугаалаан. Бо чылдыг август 5—6 хүннеринде Кызыл хоорайга Москваның мэри Юрий Лужковтуң келир деп бодап турарын Президент дыңнаткан.

Тудугжуларга өре ширени үе-чадалар аайы-биле төлээрин дугурушкан. Адырның ажылдакчыларынга шалыңны төлээриниң айтырыын бирги ээлчегде шиитпирлээри көрдүнген.

Рита САМБУ.

ПРЕЗИДЕНТ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ КУБОГУ ДЭЭШ

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың кубогу дээш хол бөмбүүнге республика чергелиг маргылдаа Кызыл хоорайның национал парыгынга июль 8—13 хүннеринде болуп эрткен. Аңаа бүгү кожуннардан болгаш чамдык хоорайлардан каттышкан шупту 47 ко[illegible] да күжүн шенешкен. Уругларның 24, ооллардың 23 командазы маргылдаага киришкен.

Ооллар, уруглар командаларын кайызын-даа 5 бөлүкке үскеш ойнаткан. Бодунуң бөлүүнге шылгарап, тиилекчи болган команда түңнел оюнче кирер эргени алыр—негелде ындыг турган. Бөлүктерге тиилээн командалар түңнел оюнга долганды-рыг аргазы-биле 5 партияны ойнаар. Шак мындыг негелделиг оюнга ооллардан чаңгыс-даа уттурбайн Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаныңың командазы (ФСБ) бирги черни алган, ийигизин Чеди-Хөл, үшкүзүн ИХЯ-ның командазы, дөрткүзүн Улуг-Хем, бешкизин Сүт-Хөл кожуунуң командазы ээлээн.

Уруглардан бирги черни «Эмчи», ийигизин Кызыл кожуун, үшкүзүн Олимпийжи курлавыр училищези (ОКУ), дөрткүзүн Каа-Хем кожуун ээлээн, а бешки черге Бай-Тайга кожуунуң командазы төлептиг болган.

Алды хүн үргүлчүлээн маргылдаага быжыг тура-соруктуун көргүзүп, чаңгыс-даа уттурбайн тиилээн ФСБ биле «Эмчи» командаларынга Президент Ш. Д. Ооржак боду шилчип чоруур кубокларны болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Какрол САТ.

АВЫРГА МӨГЕ ШҮҮЛГЕН

Моол Республикаже бистиң Тывадан Аяс болгаш Маадыр Монгуштар Наадымга киржип, хүрежири-биле чорупканын номчукчулар билир боор. Баш бүрүнгаар медээлерден алырга, Аяс Монгуш Моолга баштайгы ийи салыгга удурланыкчылары октап, 128 мөгениң аразынче киргеш, 3-кү салыгда октаткан болуп турар. Чогум кымга октатканы амдыызында билдинмес, а Маадырның дугайында медээ чок болган.

Наадымга Моолдуң авырга мөге Бады-Эртине шүүлген, 5 дакпыр арзылаң мөге Мөңге-Эртине үжүүрлешкен болуп турар. Шүүлген мөге Бады-Эртинеге 330 грамм арыг мөңгүнден шуткып кылган белекти тывыскан. Мөгелеривис Моолдан ээп келирге, чогум чүү болганы, канчаар хүрешкенин номчукчуларга дыңнадыр бис.

Бистиң корр.

Чоннуң дыштанылгазы

«ЧЕДЕР» БО КЫЖЫН БАЗА АЖЫЛДААР

Каш чыл бурунгаар дыштаныкчылар саны «Чедер» курортка дыка ээзжээн, ооң сан-хөө байдалы бергедээн турган болгай. Бо сөөлгү ийи чылда «Чедер» курортту С. С. Ондар башкарып эгелээн соонда, ылаңгыя бо чылын ында дыштаныкчыларының саны дыка көвүдээн, удуур-чыдар өрээлдер чедишпестеп, коридорларга безин орун салыр ужурга таваржып турар. Бо дээрге чаа удуртулганың рынок байдалдарынга дүүштүр сайгарлып, ажылдап турарының түңнели деп чугаалап болур. Амгы үеде «Чедер» курорттуң мурнунда тургустунуп турар айтырыглар бир тускай апарган. Оларның дугайын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис курорттуң кол эмчизи Савин Санчытович Ондардан дилээн.

— Бо чылын силерниң курортта чоннуң дыштанылгазынга таарымчалыг байдалдар тургустунган, кижилер дыштанып алыр дээш путевкаларны чүгле акша-биле эвес, а аъш-чем продуктулары, мал-маган, өске-даа бараан аймаа-биле солчуп ап, дыштанып турар дээр-дир. Ындыг хемчеглер көскү түңнелдерни берген, дыштаныкчылар саны көвүдээн, харындаа сыдыышпастаан бооп турар. Ам силерни кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл, Савин Санчытович?

— Шынап-ла, харын кижилер боттарының кадыын сегидип алыр дээш бистин курортче хөйү-биле кээп турар апарган. Ол чүл дээрге мында улустун дыштанып, эмненип алыр хостуг шагын чөп ажыглаар талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургусканының түңнели боор. Дыштаныкчыларның - д а а, оларны эмнеп, ашкарып-чемгерип, ажаан, карактап турар ажылдакчыларның-даа талазындан корум-чурумну шыңгыыратканы база салдарлыг.

Ындыг-даа болза, чоннуң акша-төгерик чедишпезиниң байдалы биске билдинип турар. Ынчангаш путевкаларны Социал камгалал яамызынга берген бис. Ол яамы пенсионнерлерге, инвалидтерге, өске-даа кижилерге путевкаларны халаска берип азы чиигеткен өртек-биле садып турар. Бо сөөлгү ийи чылда, бо чылдын бирги, ийиги сезоннарында бир путевкага ийи кижи келирин чөпшээрел турдувус. Ам бо үшкү сезонда дыштаныкчыларның саны 280 кижи четти. А курорт 220 кижини хүлээп ап, эмнеп, дыштандырарынга көргенин, орун-дөжектиң саны ол хире. Ынчаарга дыштаныкчылар саны көвүдээрге дыштанырынга эмнениринге таарымча чок байдалдар тургустунуп келир-дир. Чүл дээрге, эмненир черлерге: ванна, малгаш массаж дээш бо черлерге улуг ээлчег тургустунар, столоваяга безин чаңгыс хары угда чемненир арга чок, ийи үзүп чемненир апаар-дыр. Кижи саны көвүдээрге ниити арыг-силиг байдалы база баксыраар чүведир. Ынчангаш бо бүгү байдалдарны өөренип көргеш, дараазындагы 4-кү, 5-ки сезоннарда бир путевкага чаңгыс кижи келирин доктаадыр бодап, дыштанып кээр улус мону бодап, билип алырын солун дамчыштыр дилеп турар бис.

— Чаңгыс путевкага чүгле чаңгыс кижи де? А бир эвес ийи кижи чаңгыс путевкага дыштаныр күзелдиг болза канчаарыл?

— Ийе, аргалыг-ла болза, бир путевкага чаңгыс кижи келирин бодап алыры чугула. Бир эвес ийи кижи дыштаныр дээр болза, олар хары угда келбес болза эки бирээзиниң хуусаазы төңүп турда, өскези чедип келир кылдыр ынчаар доктаадыр бодап турар бис. А бир путевканың дыштанып хуусаазы 18 хонук болгай, ийи кижи дыштаныр дээнде 9—9 хонук, бирээзи 9 хонгаш чаныш турда, өскези 9 хонуунга дыштанып чедип кээп турар кылдыр ынчаар бодап алыры чугула аңгыда, дүжүрүп алгаш чедип кээрге, дүжүрүп алыр-дыр бис. Сүт кухнязын тургузуп алдыыс. Ынчалзадаа сүт чедишпейн турар, саар инекти келир улус бар болза, каны-даа үеде саадал чокка хүлээп алыр бис. Ол инээниң өртээ каны хире болдур, ооң өртээнге дүүштүр ынча хонукта дыштанып алыр.

— Савин Санчытович, синерниң курортта кыш-чай чок ажылдаар кылдыр таарымчалыг байдалдарлыг улуг бажыңны тудуп турар болгай, ол черге кажан ажыглалга кирерил?

— Ол үш каът, чурттаар, эмненир бүгү таарымчалыг байдалдарлыг корпус колдуунда-ла белен бооп турар. Бистиң талавыстан орун-дөжек, оларның дериг-херексели, эмнээр үүлдер, столоваяга, клубка стол, сандайлар дээш, бүгү үүлдер белен бар. Ынчаарга мында четпейн турар чүве дээрге ижер суг, хөл суу, аржаан суу кииртинмээн, чок бооп турар чүве-дир. Хөл суу, аржаан-даа ажырбас, кол-ла чүве ижер суг айтырыы болуп турар. Ижер сугнуң ламчыдар хоолайларын шагда кылып каан чүве-дир, олар ам ирээн, ында-мында дештигилеп калган. Тудугжулар ам ону солуп, кылып турар. Ижер суг-ла болу бээр чүве болза, мен ол корпуска дыштаныкчыларны бөгүн-даа хүлээп ап эгелээринге белен мен.

— Бо чылын ол корпус ажыглалга кирер ышкажыл?

— Ооң ажылдай бээринге бүзүреп турар мен.

— Кыжын канчаарыл?

— Кыжын база ажылдаар.

— А одалгазы кандыгыл?

— Одалгазы белен. Котельнаязын ийи чыл иштинде одап келдивис. Ол талазыбиле бисте чигзиниишкин чок.

— Кыжын ажылдай бээр болза, аңаа чеже кижи дыштанырыл?

— Хары угда аңаа 90 кижи дыштаныр.

— Ындыг болганда улус «Чедерге» бо кыжын даа дыштанырын бодап олуруп болур ышкажыл?

— Ону бодап олуруп болур, күзүн, кыжын, чазын дыштанырга харын таарымчалыг болур байдалдар бардыр. Бис аңаа 60—70, 90-даа кижи хүлээп алырывыска, кижи саны эвээш-тир, ындыг болганда эмнээринге, чемненирингe, дыштанырынга эки. Бис эвээш кижини канчаар-даа эмнеп, канчаарлаа дыштандырып болур аргалардыг апаар бис. Эмнээшкин ындыг таварылгада дыка дээштиг болур ужурлуг.

— Чоннуң кадыы дээш буянныг ажыл-херээнерге чедишкиннерни күзелим. Интервью дээш четтирдим.

Мижит-оол САЯ чугаалашкан.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бо чыллың июль 10-да республиканың кол транспорт организацияларының удуртукчулары-биле ужурашкан. Тыва Республиканың Чазак Баштыныңың оралакчызы С. Д. Сараев ужуражыышкынга киришкен. Транспорт организацияларының санхөө талазы-биле берге байдалынын, оларның шалың талазы-биле өре-ширезиниң өзүп турарының дугайында чугаа болган. Автотранспорт организацияларынга өрелиг бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң аразында республиканың одаар үүлдер хандырылгазының удуртулгазы, Иштики херектер яамызы болгаш оон-даа өске. Өре-ширени тус черниң вексельдери болгаш өске-даа үүлдер-биле кызыырары көрдүнген.

Экономиктиг тодаргай анализти, өрелер төлээринин боттуг санаашкыннарын киирип келирин ТР-ниң Президентизи дилээн. Ооң сөөлүнде бо айтырыг талазы-биле протокол тургузар чөвүлел хуралды эрттирер. Транспорттуң өске хевирлериниң талазындан адаанважылга келдергей тургустунуп келир магатчок: бо айтырыгже кичээнгейни угландырары чугула. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң байдалын экижидеринге даштыкы чурттарның фирмаларының дуржулгазын ажыглаары негеттинип турар. Даштыкыда транспорт фирмалары боттарының кол ажылындан аңгыда, ачы-дуза чедирилгезинин өске хевирлерин күүсетпишаан, арбын орулганы киирип ап турар.

Рита САМБУ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СУДУНУҢ ДЫҢНАДЫЫ

1995 чылдың сентябрьда Бии-Хем кожуунда Сөөштүң чоогунда Арыг-Хем тайгазынга болган кедергей айыылдыг болгаш эгезинде ужуру билдинмес, мунгаш турган аар кем-херек үүлгедиишкинин илередир талазы-биле оперативтиг истелге бөлүүн республиканың эргехоойлу камгалаар органнары дораан тургускан турган. Ук бөлүктүң кежигүннериниң кызымаккай ажылдааны-биле ол херек илереттинген. Дөрт кижини араатанзыг езу-биле чаңгыс-ла эртен, тодаргайлаарга, 1995 чылдың сентябрь 23-те боолап өлүрген болгаш өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкиннерни кылган Н. М. Байкараны Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы бо чылдың июнь 7-де дээди яла биле шииткен.

Айыылдыг болгаш ең-не аар ол кем-херек үүлгедиишкиннерни илередир талазыбиле онза шылгараан ажылдакчыларны шаңнап-мактаар дугайында Тыва Республиканың Дээди суду ТР-ниң прокурору А. П. Дамба-Хуураккa, Иштики херектер яамызының сайыды генерал-майор С. С.-Б. Монгушка, Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албаныңың Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу генерал-майор Ч. А. Удумбарага саналдаан. Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаныңың ажылдакчылары подполковник В. Н. Аверьковту, капитан И. Л. Стреловту, улуг лейтенант Е. В. Романовту, иштики херектер органнарының ажылдакчызы В. С. Күнгааны болгаш өскелерни-даа шаңналга киирген дугайында ол албан черлери харыыны бергенин Тыва Республиканың Дээди суду дыңнаткан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Конституциязының 63, 66, 73, 95 болгаш 96 үүлдеринге эдилгелер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының саналдарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ УЛУТ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 63, 66, 73, 95 болгаш 96 үүлдеринге киирер эдилгелер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының ийи дөзевилелдерге дугурушкан саналдарын чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралының (съездизинин) **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының 63, 66, 73, 95 болгаш 96 үүлдеринге киирери-биле Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының дугурушкан саналдарынга үндезилеттинген ийи дөзевилелдерде өскерилгелери болгаш немелдерни Тыва Республиканың саналдаттынган Хоойлу төлевиделинге дүүштүр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Хоойлузунуң айыттынган төлевилелин доктаатты́нган чурум езугаар хоойлужудуп доктаадыр кылдыр Тыва Республиканың Дээди Хуралынче чорудар.

Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралының (съездизинин) Даргазы Г. ШИРШИН.
Тыва Республиканың улустун Улуг Хуралының (съездизинин) Секретары Ю. АНАНЬИН.

1997 чылдың май 27. № 11. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) 63, 66, 73, 95 болгаш 96 үүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1997 чылдың июнь 17-де хүлээп алган.

1 үүл. Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни киирер:

1.63 үүлдүн бирги кезээниң 22 пунктузун казыыр.

2. 73 үүлдүн бирги кезээниң 14 пунктузун дараазында эдилге-биле айтыр:

«14) Тыва Республиканың прокурорунуң албан-дужаалынга томуйлаары-биле Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң саналдаан кандидатуразынга чөпшээрежилгени аңаа бээр. Чөпшээрежилге бээриниң чурумун Тыва Республиканың хамаарышкан Хоойлузу-биле болгаш Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразынга эргелеп башкарылганың үүлдерин болгаш бүрүн эрге-хүлээлгелерни кызыгаарлыг кылдыр ангылаар дугайында Керээге дүүштүр тодаргайлаар».

3. 66 үүлдүн ийиги кезээнде «Тыва Республиканың прокурорун томуйлаарынга чөпшээрежилге» деп сөстерни казыыр.

4. 95 үүлдү дараазында эдилге-биле айтыр:

«Тыва Республиканың прокуратуразы болза, адаанда турар прокурорлар [illegible]түнде турар прокурорларга болгаш Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунга чагыртыр кылдыр чаңгыс аай федералдыг төпчүткен системага кирип турар.

Тыва Республиканың прокурорун Тыва Республиканың Президентизи-биле дугурушканын езугаар Россия Федерациязының Чиңгине прокурору беш чыл хуусаалыг кылдыр албан-дужаалынга томуйлаар.

Тыва Республиканың прокурору Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунга чагыртыр болгаш отчеттуг болур, албан-дужаалындан ол хостаар.

Кожууннар болгаш хоорайлар прокурорларын Россия Федерациязының Чиңгине прокурору албан-дужаалынга беш чыл хуусаалыг кылдыр томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар, олар Тыва Республиканың прокурорунга база Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунга чагыртыр болгаш отчеттуг болур.

Тыва Республиканың прокуратуразының бүрүн эрге-хүлээлгелерин, ажыл-чорудулгазын организастаарын база чурумун федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаар».

5. 96 үүлдү казыыр.

2 үүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлап чарлаан хүнден соңгаар күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, № 820. 1997 чылдың июль 7.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1997 чылдың июнь 17-де хүлээп алган.

1. **Үүл.** «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелерни киирер (кошкан).

2. Бо Хоойлу албан езузу-биле ону парлап чарлаан хүнкерилгелерни капсырылга ден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай. № 819. 1997 чылдың июль 7.

КАПСЫРЫЛГА

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге республиканың кожууннарының аайы-биле көдээ ажыл-агыйга ажыглаар 1 га черинге чер үндүрүүнүн ортумак төлевир хемчээли

(рубль)

Д/д №	Кожууннарның аттары	Тараа шөлү: суггат чок	Тараа шөлү: суггаттыг	Сиген кезер шөлдери	Одаралар	Көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер ортумаа-биле
1.	Мөңгүн-Тайга	213	1008	144	447	447
2.	Бай-Тайга	1059	6387	1341	618	747
3.	Барыын-Хемчик	1449	7299	645	546	792
4.	Чөөн-Хемчик	2282	11580	981	447	837
5.	Сүт-Хөл	1341	8982	1194	501	780
6.	Чаа-Хөл	2508	12270	2100	483	792
7.	Улуг-Хем	2826	13449	2262	666	1191
8.	Өвүр	1944	10422	744	384	417
9.	Кызыл	331	12270	1551	546	1119
10.	Тожу	5852	—	2100	1101	2201
11.	Бии-Хем	4593	21012	1680	597	1542
12.	Каа-Хем	3885	17985	1938	672	1677
13.	Таңды	3180	15129	1569	615	1722
14.	Тес-Хем	2190	10926	1116	330	432
15.	Эрзин	2049	11598	615	534	606
16.	Чеди-Хөл	3531	16809	1245	708	1584
	Ортумаа-биле	3090	12003	1545	516	948

РЕДАКЦИЯНЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

КАМГАЛАЛДЫГ МЕДИЦИНАДА АМГЫ БАЙДАЛ

Бистиң республикада камгалалдыг медицинаның тускай хоойлузун хүлээп алгандан бээр 4, а Россияда от тургустунгаш, 5 чыл болуп турар. Тывада керээ өзугаар 102 муң кижи камгалалда хаара туттунган, оларның аразындан ажылдавайн турар инвалидтер — 9723.

Бо фонд тургустунгаш, аңгы-аңгы адырлар аайы-биле ажылдап эгелээн. 1996 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, инвалидтерге болгаш республикадан дашкаар эмнедир кижилерге медицина полистерин берген, а ажылдавайн турар пенсионерлерни, студентилер болгаш өреникчилерни оларның чурттап турар чериниң аайы-биле кожуун, хоорай чагырга черлери харыылап турар. Амгы үеде акшаландырыышкын чогун барымдаалааш, үстүнде адааным (ажылдавайн турар) хамаатыларны эмнээни дээш, ам дээрезинде эмнелгелер-биле санажылга чорбайн турар. Ынчалза-даа аарыг кижилер эмчи дузазын дөмей-ле алыр эргелиг.

Чуртта социал-экономиктиг байдалдың нарыыдаанындан республикадан дашкаар өске регионнарда төп эмнелгелерже, эртем институттарынче аарыг улусту чорудары бергедеп турза-даа, Кадык камгалал яамызы барла аргаларны ажыглап тургаш, баар-кээриниң орук өртээн безин төлеп берип турар дээрзин айытса эки. Төп эмнелгелерге эмчи дузазы көрдунген болганда, Россияның өске-даа хоорайларынга чорааш аарыг берген таварылгада, халас эмчи дузазын алыр эргелиг силер. А кажан эмнелгеге чыда эмнедир апарза, бистиң фонд ол аарыг кижи дээш төлелгени кылыр. Ынчангаш ыңай-бээр чоруурда, медицина полизин алырын утпаза эки. Мындыг хевирлиг айтырыгны чон хөйү-биле билип алыксап турар болганда, оларга дорт харыыны бээри-биле чоокта чаа Кадык камгалал, Саң-хөө яамыларының болгаш пенсия фондузунуң специалистери-биле каттышкан семинар хуралды эрттирген.

Бир эвес эмнелгелер бюджеттен акшаландырыышкынны долузу-биле ап турган болза, эмнээшкинниң шынары бедик деңнелге турары билдингир. Амгы үеде республика фондузундан чоруткан акша-төгерик эм-таң, дериг-херексел безин садып алырынга ол чедишпес болуп турар. Бир коргунчуг чүве — кижилерниң боттарының-на кадыынче боттары шоолуг-ла кичээнгей салбас апаргаары. Социал байдалдың бергезинден хоолулуг аас чем-ле дейн, чок-ла болза аарыы хоочураан, азы бергеи байдалдыг болганындан өлүп хораар чорук хөй болуп турар.

Бистиң фондуда кижилерниң эргезин камгалаар тускай килдис база ажылдап турар. Чондан кирген хомудал билдириишкиннерни хүлээп ап, эмнелге черлеринде аарыг чүстү [illegible] өзугаар канчаар эмнеп турарын болгаш өг-бүле байдалды хынап көрүп турар бис. Ол ышкаш аарыг кижилер аразында анкеталарны тарадып, оон түңнелди база үндүрүп турар. Олар аңаа колдуунда-ла эмнелгелериң материал-техниктиг баазазын, эм-таң болгаш санитар байдалдың баксыраанын айтып каан боор чорду.

Бистиң килдис республиканың шупту эмнелгелеринге чедип, тайылбыр ажылын чорудуп турар бис. Чоокта чаа республиканың № 1 эмнелгезинде салырларның кол эмчилери-биле эмнедип чыдар аарыг улустуң аразында хаамаарылгазын, эмнээшкинниң шынарын бедидер дизе, кандыг аргаларны ажыглаза эптигил дээн хевирлиг өске-даа айтырыгларга доктаадывыс. Ол-ла үеде Өвүр кожуунуң төп эмнелгезинге база четтивис. Аарыг кижилерниң талазындан кирген билдириишкиннерни сайгарып, эмчилер-биле конференцияларны база эрттирип турар бис. Эрткен чылдың түңнели-биле эмнээшкиннің шынар чок болганы дээш, 4 билдириишкинни сайгаргаш, буруулуг болган тус чер эмнелгелерин 18 млн. рубльге торгаан. Оларга Сүт-Хөл кожуунуң гинекология салбыры, республиканың № 1 эмнелгези, Тожунуң ниити аарыглар салбыры хамааржыр.

Нина ОЧУР.
ТР-ниң Камгалалдыг медицина фондузунда килдис эргелекчизи.

СЪЕЗДИНИҢ КОЛ АЙТЫРЫЫ — КАДЫКШЫЛ БЫЖЫГЛАЛЫ

Чоокта чаа Москва хоорайга Россияның эмчилериниң Пирогов аттыг II дугаар съездизи болуп эрткен. Аңаа 89 девискээрлерден 1760 делегат, а Тывадан 3 кижи киришкен.

Эмчилериң ол чыыжынга кандыг айтырыглар чугаалашканын, съездиниң киржикчизи — бистиң республиканың камгалалдыг медицина фондузунда килдис эргелекчизи Нина Дамбыл-ооловна ОЧУРДАН дилээн мен.

Тывадан ол съездиже 7 делегат баар тургаш, үгле 3 кижи киржир аргалыг болдувус. Кымнарыл дээрге, Кадык камгалал яамызының оралакчы сайыды С. Д. Моломдай, республика эмнелгезиниң кол эмчизи А. Д. Ооржак болгаш камгалалдыг медицина фондузундан мен чордувус. Ырак-узак девискээрлерден эмчилериң аңаа чыыларын сорулгазы — Россияның чурттакчы чонунуң ниити кадыкшылын быжыглаар, камгалаар талазы-биле хемчеглерни ап, чугаалажып, келир үеде сорулгаларны тодарадыры.

Сөөлгү чылдарда чурттакчы чоннуң ниити саны эвээжеп турар, өлүп хораар чорук ковудээн (1000 кижиге онааштыр 14,3 кижи хорап турар) болгаш кижилериң төрүттүнери кызыырылган. Социал аарыглар амыдырал-чуртталганың деңнели-биле хүн келген тудум нептерен турар апарган. Чижээ, өкпе аарыы — 1,7 катап, сагаа — 40 катап өскен, наркомания — 5 (оон хораннан-гаш, өлген улус 42 катап көвүдээн).

1995 чылдан эгелеп инвалид кижилериң саны 5,8 млн. чеде берген. Оларның иштинден ажылдаар ужурлуг назылыг улус үгле 500 кижи бооп турар.

Ийи чыл бурунгаар эткен I дугаар съездиге база кадыкшыл дугайында айтырыларны көдүрүп турбуже, ол талазы-биле чамдык хемчеглер кылдынмаанындан ук айтырыларның ам база катап чидин-биле тургустунуп, оон кызыгаары «кызыл шыйыгда» чедип келгени бо дер болур. Медицина ажылдакчыларының социал-экономиктиг байдалы чеже-даа бергедээн болза, олар бир дугаарында боттарының сонуургалы; эргелери дээш эвес, а чоннуң, келир үеде аныяк салгалдың кадыы дээш чугула айтырыгларны съездиге шыңгыызы-биле чугаалажып көрген.

Ынчангаш эмчилериң ол болган съездизинге кандыгла-бир чаа арга-биле ажыатөгерикти дилеп, тывар сорулгалыг чугааны аңаа кылган. Ылаңгыя арагалаар, таакпылаар болгаш кара чашпан тыртар аныяктар-биле демиселди улам күштелдирерин база чугаалашкан. Бо-ла бүгүге үндезилээш, кижи бүрүзүнүң кадыы дээш, чоннуң бир демниг болуру-биле «Россияда кадыкшыл дээш» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинни тургузарын база шиитпирлээннер.

Бо съезд Россияда эмчилер ассоциациязының кылып чорудуп турар ажылын төптүг деп санааш, девискээрлер аайы-биле бот-боттары деткижип, каттыжып алгаш, кады ажылдажылганы моондаа ыңай күштелдирерин сүмелээн. Ол ышкаш чоннуң кадыкшыл байдалын камгалаарынга хамаарыштыр төптүг негелделерни РФ-тиң Президентизинге, Чазаанга, Федералдыг Хуралга тургускан болгаш, чамдык шиитпирлерни хүлээп алырын сүмелээн. Чижээ, кадык камгалал черлерин акшаландырарының хевирлерин өскертирин, база онуң улгаттырарын, камгалалдыг медицина дадывырын ажылдап турар улуска 5 хуурга чедир көдүрерин (амгы үеде ол 3,6 хуу болуп турар), эмтаң өртээн хынаары, эмчилериң профессионал харыысалгазын камгалаар дээш, оон-даа өске.

Кысказы-биле чугаалаарга, эмчилериң 11 дугаар съездизи чогуур деннелге эрткен болгаш кижиниң кадыы дээш хол салдынмайн ажылдаарын делегаттар саналдап, чурттуң медицина эртемининиң үндезилекчизиниң чырык адынга мөгейип, оон тураскаалыңга диригчечектерни салган. Ынчангаш чурттуң эмчилериниң Пирогов аттыг каттыжыышкынының ам-даа сайзыраарынга бүзүрел улуг.

Бодум съездиге көдүртүнген айтырыларны дыңнап ора, Тывада ажылдап турар эмчи эш-өөрүмнүң ажыл-херээн, амыдыралын бодап, оларның бергелерге алыспайн, чонунуң кадыы дээш шудургу ажылдап чоруурунга чоргаарланып олурдум.

Чечек ДОНГАК.

ЗАВОДТУҢ АЖЫЛЫ ҮЗҮКТЕЛБЭЭН

1970—80 чылдар үезинде туйбу заводтарың кожууннар бүгүдезинге кылган турду. Чамдык заводтар чонга продукциязын бүдүргеш садып, ажыын көргүзе берген-не болгай. Кажан чурт рынок экономиказы деп ужуру билдинмес үеже шилчээн соонда, хамык заводтар тоймагланып, үгле орунары арткылады. Чижээ, Кызыл-Мажалыктың, Чадааанаың, Мугур-Аксының, Шагаан-Арыгның туйбу кылыр черлери херимнери чок кылдыр үптеттинген. Бай-Тайгада Шуй суурда туйбу заводу ырактан-на бедий берген көстүп турар. Ол завод ам-даа бүдүн хевээр. Ында туйбуну, чугайны бүдүргеш, кожуун иштинге, оон дашкаар кожууннар, бүдүрүлге, албан черлеринге продукциязын сөңнеп турар чаңгыс-ла завод ол. Рынокче шилчип турар үеде совхозка прорабтап турган аныяк эр Олег Күжүгет заводту хоозуратпазы-биле холга ап, хуужудуп алгаш, бо үеге чедир туруш чок ажылдап турар. Аңаа чылдың-на чугайны өрттелип, туйбуну бүдүрүп турар. Ында Олег Күжүгеттиң төрелдери, дуңмалары, күдээлери, кеннээттери — шупту 18 кончуг аныяк оолдар, уруглар ажылдап турарлар. Оон дооскан эртеми-даа тудуг ажылы, аңаа таарымчалыг-даа. Олег Күжүгеттиң чугаалап орарыбиле алырга, заводта холга туткан чаңгыс-даа техника чок. Бүгү-ле техниканы бүдүрген продукциязы-биле орнажып ажыглап турар.

Тайгадан чугай дажы сөөртүрүнге, дой довурак сөөртүрүнге машина-техника — кол күш. Оода-ла чаңгыс машина тыл аар дээш, кирбээн даргам-даа чок деп орар. 1995 чылда Президентивис Ш. Д. Ооржак заводка кээп, бистиң-биле ужурашкаш, бир машина тыл бээрин аазаан, аазаашкынны үш чыл маңаар дижир, ам-даа маңап ор бис дээр кижи болду. Садып аар дээрге холга акша келбес. Бүдүрген продукциязыс-биле үгле чиир эът, далган, тараа орнаштыр садып алыр улус-тур бис. Бо берге үеде чонну акшага үстүрерге хоржок деп чөвүл чугаалап орду. Чондан, албан организациялардан чагыглар хөйү-биле кээп турар. Үгле техника, кыварчаар материалдар садып аар, эвээш-даа болза, акшадан дуза кадар болза чоннуң чагыгларын чайлыг күүседип болурун чугаалап орду. Бо аныяк кижилерге кожуунуң чагырга чери дуза көргүзери чугула.

Арбай-оол КАНЧЫЫР-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

Чылыг сеткил-биле

ТЕЙЛЕП ЧОР БИС

«Оон бээр элээн үе эрте-даа берген болза, ону сагынмас аргавыс чок. Ынчан бистиң өг-бүлевиске таварышкан айыыл-халаптың уржуун чайладырынга боттарының уйгу-дыжын харамнанмайн, дүн-хүн-даа дивейн, карак кызыл ажылдап турган эмчилеривис дугайында өөрүшкүнүң сөстерин «Шын» солунну дамчыштыр илередип көөрүңнери дилеп тур бис» — деп, Бай-Тайга кожозунуң хлеб быжырар чериниң ажылчыннары Алефтина Маадыр-ооловна биле Анатолий Даңаажапович Хертектер менден дилээн түүве. Аныяк өг-бүлеге таварышкан айыыл-халап мынчаар [illegible]

Бир чыл бурунгаар, [illegible] август 26-да, Тээли суурнуң Гагарин кудумчузунда тургустунган трансформатор чанынга Андриян эштери-биле ойнап турган, (бичии кижилер черле ыңдыг), чаштына бээр дээш, чанында турган трансформатор хериминче кире халаан.

Айыыл-халаптың эзеди ол. Бичии оол күштүг токка соктургаш, бир шак ажыг үе иштинде өлүг-диригниң арызынга чыткан. Кады ойнап турганы оолдар эжиниң токка туттуна бергенин билип кааш, ада-иезинге кээп чугаалааннар. Андриянның ада-иези электриктер тып чадап халчып турда, барык бир шак эрте берген. Олар келгеш токту дүрген үзе иткен соонда, барык-ла бүгү боду карара өрттенип калган оолду ада-иези көдүрүп алгаш, (харалаан, ол үеде дүрген дуза машиназы өштүгбиле дөмей. база бир аарыг кижиже чоруй барган болган) эмчиге өккелгеннер.

Ол үеде кезер эмчиге ажылдап турган Роман Маскырович Соян дүн-хүн чок 5 хүн иштинде эмнээн соонда, оолду республиканың өртен эмнээр салбыры[illegible] эккелген. [illegible]нуң 50 хуузу өрттенип калган, кижи болур-болбазы билдинмес оолду ол салбырның эмчилери, сестралары барык 1 чыл иштинде эмнээннер. Ол үенің иштинде улуг-биче 17 кезиишкинни кылып, бичии Андриянны бут кырынга тургузуп, кадыкшылын экижиткеш, ада-иезинге хүлээдип берген. Оң талакы холу өштүнүң ортузундан чок-даа болза, мага-бодунга кеш солааныың соонда, бүгү эът-кежи сорбуланып артып калган. Республиканың төп эмнелгезиниң эмчилери: С. С. Доо, Б. М. Чуглур, В. П. Насюрюн, сестралар: А. Н. Очур-оол, Т. Н. Монгуш болгаш 1-ги классты доостурган хоочун башкы Б. Ш. Сатты өөрүшкү-биле катап-катап чугаалап турдулар. Бичии Андриян бо чылын бирги классты чедиишкинниг дооскаш, ийиги классче шилчээн. Амгы үеде кадыкшылы эки. Эшөөрү-биле кады ойнап, хөглеп, ада-иезин өөртүп чор, бурган өршээ!

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Тээли суур.

ХАЛАС ЭМНЭЭШКИН

Рыноктуг экономиканың хыын тыппайн турарывыс амыдыралды дыка нарыыдаткан. Аарыг-аржыкка таваржырга суг дыка берге боор чорду. Ийи чыл бурунгаар төрүттүнген бичии Улаанавыс мунчу аарыглыг кижи болган. Өөм ээзи-биле чүнү кылбадывыс дээр. Малмагаан[illegible] садып тургаш, Новосибирск хоорайга чедип, аңаа нарын кезип эмнээшкин-даа кылдыртывыс.

Бо хүннерде Кызыл кожуунуң төп эмнелгезинде мунчу уруглар эмнээр тускай салбыр ажылдап, ачыдуза көргүзе бергенин «Шынның» номчукчуларынга улуг өөрүшкү-биле дыңнадыр сорулгалыг бо каш одургуну бижип олур мен.

Шыны херек, ол салбырга эрткен чылын октябрь айда чыттывыс. Бо чылдың май айда база он хондувус. Уруумнуң кадыы дыка экижий берди. Шимчевес, чыдар кижи болгай. Ам үүнеп, харын-даа олуруп турар апарды.

Салбырның эмчизи Ольга Кыргысовна Нурсат-биле танышып, оон ажыл-чорудулгазын сонуургадым. Ольга Кыргысовнаның кызымаан, угаангырын, аарыг уруглларга эвилеңин кайгап ханмадым. Ол Москвада мунчу аарыг уруглар эмнээр эртем төвү-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар кижи болду.

Ольга Кыргысовна медицина эртемнериниң доктору Игорь Арнольдович Сиворцовтуң болгаш Татьяна Николаевна Осешенконуң эмнээр аргаларын ажылынга чедиишкинниг ажыглап турар. Мунчу уруглардың шыңганнарының ажылын экижидер, дыл-домаан сайзырадыр эмнерни Москвадан ап турар. Удавас база-ла ол-ла хоорайдан яазы-бүрү шимчээшкиннер, мергежилгелер кылыр тускай дериг-херексел келирин меңээ чугаалаары. Ол ышкаш мунчурап аараан уруглар эмнээр салбырны ажыдарынга боттуг дузаны каткан ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Татьяна Мөнге-Назыновна Ондарга, Социал хандырылга яамызының оралакчы сайыды Мария Кыргысовна Наксылга өөрүп четтиргенин илередип орар эмчи болду.

Бөдүүн ие кижиге сүме кадып, бодунуң бодалдарын үлежип орар эмчи ховар боор чүве болгай. Бо эмчи черле онзагай-ла кижи дээрзин демдеглекседим. Оон-биле кады ажылдап турар эмчи сестраларын, санитаркаларның дузаргак, кижизиг чоруун база мактавас арга чок.

Ол салбырга он хонук эмнедир. Үш ай болгаш-ла база катап курс эртер. Мунчу аарыглыг уругларны авалары-биле кады чыттырар. Эмнер-даа, аъш-чем, орун-дөжек шупту халас.

Шолбанмаа ДАНЗЫН.
Шагаан-Арыг хоорай.

ТЫВА ЧОННУҢ ЧАҢЧЫЛДАРЫ

Делегейде чурттап турар кандыг-даа улуг-биче нация чон бүрүзү боттары тускай ёзу-чаңчылдарлыг, культуралыг, дыл-домактыг, шажын-чүдүлгелиг, чурт-девискээрлиг болгай.

Сибирьде Енисей деп алдарлыг, эң улуг хемниң бажында Азия диптиң төвүнде турар Тыва күрүненің үндезин чурттакчы чону — тывалар. Оларның шагдан бээр чуртаан-болган төөгүзүн коптарлап көөр[illegible] дыка солун-даа, коргунчуг-даа үелер турган. Тываның Россияның составынга каттышканынга чедиг төөгүлүг узун орукту ол эртип, бедик арттарны ашкан. Моңу алгаш көөрге, канчаар-даа аажок кадыг-бергелерни чүүктеп, ыыдажып эрткен база туруштуг, маадыр чон дээрзин херечилеп турардыр. Тывалар онзагай, чараш овур-хевирлиг, хажыттынмас чаагай чаңчылдарлыг. Оларның төрээн чери — Тыва чурту ышкакы ындыг чараш бойдус-чурумалдыг, байлак чурт делегейде ховар. Чоокку чылдарга чедирле тыва кижиниң, Тыва күрүненің ат-сураа делегей чурттарынга шоолуг-ла билдинмес, дыңналбайн турган. Ам тываларның ады делегейде билдинип, сурагжып, ат-алдары көдүрүп эгелээн. Тываның оолдар, кыстары АКШ-та, Швейцарияда, Турцияда, Моолда болгаш өске-даа чурттарда өөренип турар. Спорт, уран чүүл талазы-биле тыва аныяктар уран-талантыазын, шимченгир-кашпагайын көргүзүп, тыва кижиниң ат-алдарын көдүрүп, өске чурттарга магадаткаш, чедиишкиннерлиг чаныс кээп турары бистерге улуг чоргаарал-дыр.

1996 чылда болган делегейниң Олимпий оюннарында Тыва Республиканы төлээлеп чораан Чечен-оол Монгуш чедиишкинниг хүрешкеш келди. Сеул хоорайга кик-боксингке Аяс Соян делегей чемпиону болду. Тыва — сыгыт-хөөмей уран талантылыгларның чурту. Атсураглыг артистеривис Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Демир-оол Кежиктиг болгаш өскелерге-даа чоргаарланыр бис.

Бистиң чангыс чер-чурттуувус, Россияның аныяк сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу Делегейниң хамааты камгалал организациязының президентизинге сонгуттурганы дээрге-ле, тыва кижиниң ат-алдарынга бедик үнелелди берип турарының бир херечизи.

Эртемденнеривистиң, артистеривистиң ат-сураз делегейде база нептерей барган. Олар кымнарыл? Бүгүдеге билдингир Кенин-Лопсан Монгуш, Максим Мунзук, Владимир Оскал-оол, Юрий Аранчын дээш, кымнарны чок дээр силер.

Сөөлгү чылдарда даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаа быжыгын, экономиктиг реформа ханылап турар апарганда, эң ылаңгыя тыва аныяктар делегейниң кайы-даа чуртунга чедип турар, келир үеже орук олдур. Ынчангаш аныяктарны улам деткип, оларны удуртуо ажылдарже Президент Ш. Д. Ооржак дидими-биле дешпидип турар.

Тыва кижиниң бурун шагдан бээр салгалдар дамчып келген тайзы баспас национал чаңчылдарында мындыг онзагай, чараш сагыыр ёзулалдары бар: олурарда баскактаның алгаш азы сөгедеп олурар. Бир эвес тыва тоннуг чораан болза, тонунун даштыы хөйнун, тоннуң эдээн солагай талакы дискээниң кырынга шала аңдара салып алгаш, аянныг олуруп алыр. Мендилежирде, ол тутчуп мендилешпес, аныяк кижи улуг назылыг кижиге ужуражын келгеш, мендилежир дээн болза, ийи холунун адыжын өөр кылдыр ол баштай сунуп бээрге, биче назылыг кижи ийи холунун адыжы демгизиниң адыштарының кырынга дегзип каар. Тыва кижи кончуг төрелзек, ол база онзагай чаңчыл-дыр. Ажы-төлүн ырак-чоок төрелдеринге алган-биле аалдап чеде бергеш, таныштырып, аралажып баар турду. Ам кайыл? Эмин эрттир өске нация чоннар оттүнүп, тыва кижиниң национал чаагай, чараш ёзуанчылдарын аныяктарның сагыыйын чоруурунга хоочун салгалдың кижилери, бистер база буруулуг бис. Дыл-домаавыс база-ла хайнакталып, орус сөстер-биле холужа берген, бо безин тыва кижиниң ажыглавас-даа чүүлү ышкажыл.

Тыва кижиниң төөгүзүнде-даа турбаан эң-не багай, чаржынчыг, коргунчуг, айыылдыг чүүл арагалаашкын-дыр. Чамдык кижилер арагалаашкынны эргиниң артыышкыны-даа дээр. Мен чурттаалгамның алдан ажыг чылдарында көрүп-ле келдим, шаанда кижи аалдарга эзирик кижи-даа көрбес боор чүве. Ону ам эргиниң артыышкыны-дыр дээрге канчар тааржыр. Шыны херек, алдан хардан өрү назылыг кижи бүрүзүнден чаңгыстап-даа айтырар болза, шаанда Тываның кайы-даа булунунга арагалаар чорук турганын көрбээн. Ам кандыгдыр? Албыстадыр арагалап алгаш, боолажыр, бижектежир, үптээр, хунаар, күштеп-күчүлээр, безин чадаарда чөцгээлеп, кыжаныр, бак сөглеп, чалчыттынып кылаштажып чоруур-дур. Ажыл соксадыышкынны кылган, аш чарлаан херээ чүл? Тыва кижиниң төөгүзүнде турбаандаа чүве-дир. Кажан-даа тыва кижиниң төөгүзүнде ундаргай, салдынчак, кошкак байлал турбаан, тыва кижи быжыг тура-соруктуг, бедик хей-аттыг, сүлде-сүнезиниг, бергелерге торулбайн чораан.

Тыва кижиниң салгалдары дээрге, оон чоргааралы, келир үези ол. Ынчангаш школаларга эге класстарның өөреникчилеринден эгелээш, сарыг шажынның баштайгы билиглерин өөредири, аныяктарга дөргүл-төрелдериниң дугайында ада-иениң, улуг назылыг кижилерниң төөгүп чугаалап бээри, оларны тыва чаңчылдарга, ёзулалдарга, сүзүглелдерге кижизидери кончуг ажыктыг деп санаар мен.

Оолак КАРА-САЛ.
Куш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун.

КОЛЛЕКТИВТИҢ БУЯННЫГ ХЕРЭЭ

Чөөн-Хемчик кожуунуң херээженнер аарыгларын эмнээр салбырның коллективи ие херээженниң кадыкшылын камгалаар дээш кызымак ажылдап турар. Салбырның эргелекчизи Любовь Базыр-ооловна Куулар Красноярскиниң эмчи институдун дооскаш, 1992 чылдан бээр Чөөн-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезинде ажылдап эгелээн. Дээди эртемниг, дуржулгалыг эмчи Надежда Назыновна Ойдуптан арга-сүмени ап, ажыл-ишке хүн бүрү мергежип орар. Кандыгдаа кижи ажылды билир кылдыр төрүттүнүп келбези билдингир.

Бо салбырда ниитизиби-ле 12 кижи ажылдап турар. Коллектив улуг эвес. Салбырда улуг эмчи сестразы Ирина Даржааевна Монгуш ажыл-ижинге харыысалгалыг, бедик негелделиг, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг. «Ол бистиң даянныг кол күжүвүс» — деп, салбыр эргелекчизи Л. Б. Куулар сеткил ханыышкын-биле чугаалап олурар. Ирина Монгуш 1989 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, бо салбырга ажылдааш, 8 чыл чеде берген.

Коллективтиң чедиишкини кижи бүрүзүнүң чымыштыг, күженишкиниг ажылындан хамааржыр. Санитаркалар Елена Идамовна Сат, Чечек Очуровна Ооржак 24, 18 чылдар иштинде чаңгыс бо-ла коллективке ажылдап, салбырны арыг-силиг тудуп келген, аарыг кижилер дээш сагыш човаачал.

Бо салбырда сааттыг херээженнерни эмнеп турар. Ажыл-ижинге бердинген эмчилериң ачызында, чеже иелер караа чыыр, чиигеп ап, иениң өөрүшкүзүн, аас-кежиин көрбээн дээр.

Ажыл-ишке бергедээшкиннерни база чок деп болбас. Акшаландырыышкын айтырыының нарыыдаанындан эм-таң-даа чедишпес боор чүве-дир. Ынчалза-даа берге аарыг улуска эмнерни черле тускайлап, аңгылап ап турарын эмчилер чугаалаалар.

Сөөлгү үеде амыдыралчурттаалганың бергедээнинден ындыг чүве ийикпе, 6—7 ай чеде берген сааттыг иелер безин уруг дүжүрүп турар апарган деп, эмчилер сагыш-сеткилин дүвүрел-биле чугаалап турарлар. Олар колдуунда-ла материалдыг байдалы чедимче чок, хөй ажы-төлдүг, кадыы багай иелер, азы бот-иелер болур-дур.

Кожуунда шээр аарыы база аажок нептерецгей. Оон ааран иелер база эвээш эвес дээрзин сан-факт бадыткап турар. Чаа төрүттүнген чаштарны безин ол аарыг оюп эртпейн турар таварылгалар бары дыка хомуданчыг.

Ольга САЛЧАК.
Чадаана хоорай.

ШАЛБАА-ДАЛАЙ ШАПТЫКТЫГ-ДЫР

Саян-Шушенскоениң суг күжү-биле ажылдаар электри станциязының тудуу доостуру билек, Шагаан-Арыг—Чаа-Хөл ыйгылаажын кылымал Далай шыва алы берген. Ол далайны сонуургаан кижилер чүгле Саян артындан эвес, а харын Моолдан безин адап-сурап кээп турдулар. Ынчанмайн канчаар, алдарлыг даргавыс С. К. Тока алдан чылдарда чаа далай туруптарга, Шагаан-Арыг порт хоорай апаар, корабльдер коштунчупкаш келгилээр дээрзин чонга дыңнадын каапкан болгай.

«Ынанганының бажын ыт, ыңгыржактың бажын өрт чиир» дижири дег, даргаларның-даа, анаа бөдүүн кижилериң-даа күзелдери бүтпейн барган. Оттуг, суглуг эрги Шагаан-Арыг оңган-суксап чыдар элезинниг ховуже көшкен. Шала күскээр чалбак шынааны шыва алыр шалбаа-далай чазын шуут Саян кашпалынче чавырлып бады баар. Ооң орнунга чайны оттур орта өт-сиген-даа үнмес боор чорду.

Бачыттыг бо далайның уржуундан Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның чурттакчылары когаралга таварышкан дизе, черле чөп боор. Ниитизи-биле 26,1 муң гектар делгем девискээр суг адаанче кирген. Ооң иштинден 15,5 муң гектар чер көдээ ажыл-агыйга хамааржыр. Үш муң сес чүс гектар черге азы Улуг-Хемниң ортулуктарынга кат, чодураа, хадың, терек каракты өөртүп, чонун чемгерип чораан. Ам оларның төжектери безин ирип калган.

Тараа шөлдерин, одар-белчиирни санаваска, сиген шөлдериндан 17,3 муң чем единицаазын чылдың-на ажыл-агыйлар, чурттакчылар ажаан ап турган. Улуг-Хемниң ортулуктары, Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл хемнериниң уннары кааң-халыын деп чүвени кажан-даа көрбейн чордулар. Ам ол суг алыр черлерден кескен сигенни мал чивес. Тулаазыг боорга ындыг дижирин кашдаа дыңнадым.

Кылымал далайның ээзи «Красноярскэнерго» баштайгы үелерде сугга алыскан черлерлиг совхозтарга когаралды төлеп берип турган. СЭКП райкомунуң бирги секретары турган В. С. Неделин дээрзи «Найырал» деп ассоциация «тургускаш», совхозтарның акшаларын карманнапкаш, Саян артынче чылбыртып ажа берген. Ам ооң сураа безин дыңналбастаан.

ССРЭ дүшкен соонда, Саянда ГЭС акционер ниитилелче шилчээн. Москвадан айтыышкын кээр-даа болза тоовас. Бодунуң бажын боду билир дээрим ол. Суг адаанче кирген черлеривис дээш, Саяногорск база чедип чордум. 1994 чылда 680 миллион рубльди берген-не харын. Ооң соонда акша шуут бербестээн. Суг-даа, чер-даа Тыва Республиканыы болгай деп чугаалап шаг болган бис. Талаар чорду.

Шагаан-Арыг хоорайда «Красноярск ГЭС тудуунга» хамааржыр ара каапкан тудуглар эвээш эвес. Оода чаааарда музыка школазын, санэпидстанцияны ажыглалга киирип аар дээш Чазак деңнелинге чедир чугаалашкан. Бо хүннерде СЭС тудуу элээн шуудай берди. Дөрт чүс миллион рубль өртектиг үнелиг саазынны берген.

Ам кожуунуң төп эмнелгезин чаагайжыдар, Шагаан-Арыгның чурттакчыларының чоок кижилерин ориукшуткан хөөрже баар оруктуң капитал септелгезин кылыр ажылдар бар апарган. Ол оруктан машиналыг чоруттунмас болган деп болур. Кижилерни сөөлгү орукче ындыг орук-биле үдээри дыка берге чорду. Кижи сеткилинге черле таарышпас.

Мырыңай чаа 5,5 миллиард рубльдиң үнелиг саазынын «Красноярскэнергодан» алдывыс. Ол-даа болза дуза-дыр деп үнелеп турар бис. Ону алырынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазаа боттуг дузаны катканынга өөрүвес арга чок.

Үнелиг саазын (вексель) херек кырында үне чок апаарга, дыка хомуданчыгдыр. Ооң сезен хуузу куруг боор, азы үүс акшаның үгле чээрбизи холга кирзе-ле кирер. Ол кирерде акша-биле эвес, а бараан-биле келир.

Төп эмнелгениң удуртукчулары чүге-даа четпес эвээш акша-дыр, ону уруглар эмнээр салбырның дээвиири дамдылаар, капитал септелге негеттине бергенин демдеглеп, ынаар чарыгдаарын сүмеледилер. Кожуун чагыргазы ону чөптүг деп санааш, Саян артынче тускай кижини үнелиг саазыннарны эргежок чугула материалдарга орнап эккээри-биле аъткарган.

Үнелиг саазын акша эвес дээрзин база катап демдеглээш, хөй черин чидирген улуска боттуг дузаны кадар болза эки деп бодаар мен. Шагаан-Арыг хоорайныңы, Арыг-Узуу, Арыскан, Иштии-Хем, Чаа-Хөл, Эйлиг-Хем, Хайыракан суурларның чурттакчыларынга электри энергиязын ажыглаан дээш, чиигелделиг төлелгени тургузары чугула. Ажыы-биле чугаалаарга, бежен хуу чиигелде дугайында саналдап тур бис. Бир-тээ, арыг акшабиле санажып шыдавас энергетиктер когараан чонга ындыг чиигелдени бериптер болза, кымга-даа ажыктыг болур ужурлуг.

Карим КУУЛАР.
Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы.

Журналист, чогаалчы К. М. Аракчааның төрүттүнген хүнүнден бээр 75 чылынга

К. М. Аракчаа

Куулар Мунзукович Аракчаа бистиң аравыска чораан болза, бөгүн таптыг-ла 75 харлап турар ийик. Ол 1922 чылдың июль 15-те Чөөн-Хемчик кожуунуң Дагыр-Шеми деп черге төрүттүнген. Ол үениң байдалы-биле тыва бижикке, эртем-билигни ол ботөөредилге-биле өөренип, чедип алган. Баштай аревэ шугумунга үүр даргазынга, сумунуң аревэ комитединиң секретарынга, Өвүр кожкомунуң килдис эргелекчизинге ажылдап чораан.

К. М. Аракчааның ооц соондагы бүгү амыдыралы, 1948 чылда Кызылга турган совпартшколаны доосканының соонда, журналистика, солун, парлалга-биле холбашкан. «Шын» солунга хөй чылдарда килдис эргелекчилеп, пенсиялап үнгүжеге чедир ажылдаан. Ол көдээ ажыл-агый килдизинге ажылдап тура, Тыва иштинде барбаан-четпээн чери чок, хүн бүрүнүң амыдыралын чырыдып, кажаа-хораа, өдек-кыштаг, алаак-шынаа, хову-шөл дээш кезивээн, барбаан чери чок турган деп болур, чай чок ажылдап чораан. Ооц кадында Куулар Мунзукович чогаал ажылынга сундулуг, он ажыг номнарның автору. Ол бодунуң чогаалдарынга республиканың амыдыралын, күш-ажылдың кижилерин чуруп көргүзеринден аңгыда, уругларга, бойдус камгалалынга хамаарышкан тоожулары, чечен чугааларны хөйнү бижээн. Ылаңгыя бойдус камгалалының, азы амгызы-биле чугаалаарга, экология айтырыгларын ол чидии-биле көдүрүп, бойдуска камныг, хумагалыг болурунуң, чөптүг ажыглаарының соруктуг пропагандизи, демиселчизи чораан.

«Кажар сыын», «Медээчи куш», «Алдын чуурга», «Сыынак» болгаш К. М. Аракчааның өске-даа номнары ам үгле ховар кижилерде бар, библиографтыг ховар экземплярлар апар чыдар. Ооц кадында Куулар Мунзуковичниң ам-даа чырык көрбээн чогаалдары шыгжаттынып чыдар. Бөгүнде, чогаалчының, журналистиң төрүттүнген хүнүнден бээр 75 чыл болганын демдеглеп тура, ооц чогаал салгалын арттырарының айтырыын бодап көөрү база чугула боон турар.

Ам чогаалчының аңгы-аңгы үелерде бижиттинген кыска чечен чугааларын номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Парлаттынган чогаалдары

Кажар сыын. (Чечен чугаалар). Кызыл, 1958 ч.

Медээчи куш. (Чечен чугаалар). Кызыл, 1964 ч.

Алдын чуурга. (Чечен чугаалар). Кызыл, 1967 ч.

Сыынак. (Чечен чугаалар). Кызыл, 1969 ч.

Хову каргыраазы. (Очерктер). Кызыл, 1970 ч.

Элбек сүт дээш. (Очерк). Кызыл, 1972 ч.

Элдептиг киш. (Чечен чугаалар). Кызыл, 1974 ч.

Куштар чыыжы. (Чечен чугаа). Чыынды номда. Кызыл, 1958 ч.

Куруг үнген. (Чечен чугаа). Улуг-Хем, № 17. 1960 ч.

«Улуг-Хем» альманахка, солуннарга өске-даа чогаалдары, очерктери үнген.

ДЫРБАКТЫГ

Хүнзеди бузуп чыткаш, хырны аштап, мага-боду шылап келген дырбактыг кежээки имир дүжери билек, аңнап чоруп каап-тыр. Ооц кылаштаарында көңгүс дааш чок, курбаг сиген шылырт дивес. Кылаштап чоруурунуң белдиреңнээш, шавыжаңнааш хирезинде-ле, ооц кашпагай, тудунгуру чүге-даа деңнежир ужур чок. Ол даады-ла аң кокпазы эдерип, эптиг, аң одарлыг ажык черлер санынга-ла чыда дүшкеш, далаш чок манап, кедеп каап чораан. Ол-ла чораааш, бизең хаяларлыг сирт кырынга үнүп келген. Дырбактыгның дааш чогу, кеденип көрдүнери дам барган.

Кырында чаңгыс дөс машпак пөшчүгеш үнген, кедергей бедик шаңгыр турургдан харап келгеш, аңаа эпти-ле аң кедээр чыдынынга чыткаш, арганың дүнеки даашшимээнин дыңнаалап, турургнуң баарынче кайгай берген. Доо ол өзен кыдыында, чаш шеттер аразында, чаңгыс элик чашпан баштап кылаштап чораан. Дырбактыг ону көрүп кааш, харын-даа хораан чүве дег улам чытпыя берген. Турургнуң кырындан баарынга чедир алдан метр ажыг. Бир эвес ында ыяштар шаптыктавас, ак чер турган болза, ол көрүп алган олчазынче оон-на ужуктур шурай бээр ийик.

Дырбактыг дедирленип чоруткаш, турургнуң артындан аң кокпазы-биле чылбыраааш, эликтиц оттап чораан черинин таптыг-ла дужундан кедеп үнүп келген. Бирдө бир чудуруун, бирде өске чудуруун бурунгаар сунгаш, бажын ол-шык сиген аразынче сукпушаан, кедеп бар чораан. Элээн сойгаш-ла марбыгыр чаактарлыг, сыргалыг кулактарлыг монзугур бажын аяар көдүргеш, улуг, төгерик сарыг каактарын хере көрүп, ол-бо талазынче кайгагылаар. Демги элик ам көстү берзе, дааш нок ол шокар араатан ушкан куш дег, шурай бергеш, ооц оргазынга хонупкаш, дөрт даваннарын хере теп-кеш, боксун одура ызырыптар.

Дырбактыг чеже-даа топтап көөрге, сугже октапкан даш дег, элик сураг барган. Элик база катап оттап үнүп келир деп кордааш, дырбактыг кедээш чыдыпкан. Шокар араатан хенертен сырбаш дээн. Чүү болган? Чирс-пет дээн аар дааш дыңналган. Элик ынчаар дагжавас-ла болгай. Дырбактыг бажын ковайтып, харап көрген. Семдер кара мажаалай кужак четпес улуг даштыг тура тырткаш, ырады шывадаткаш, ооц адаанда кымыскаактарны калбак дылы-биле чылгап чыткан. Тайга ээзин көрүп кааш, дырбактыг дүрген-не арлы берген.

ПАКТААР-ООЛ

Шоодуг

Сарыг-хымыс эпти-ле турар борбак садыгның эжиинге Пактаар-оол чедип кээрге, аргыглыг хапчыгаш иштинде куруг дөмбүң суккаш, тудуп алган танывазы кижи уткуштур үнүп келген. «Суксунга» сундуккан Пактаар-оол ону-даа херекке албайын, садыгже кире берген.

— Пактаар чүведен бир дашканы сунувудам, кызым! — деп, Пактаар-оол мекди-даа айтырбайын, садыгжыдан дилээн.

— Арага аймаа чок.

— Орта чүве бе? Оода сарыг-хымыс бар ыйнаан?

— Чок.

— Ол хире чугула «бараанны» чүге үзүп алганынар ол? Үндезини-биле чаарты көрзе чогуур-дур эвеспе! — дээш, Пактаар-оол далаш-биле үнүпкен. Даштыгаа келгеш көөрге, дөмбүң туткан танывазы кижи адак узап, ажыт кирер чеде берген бар чораан. Пактаар-оол чүвениц ужурун ам-на билип каан: «Э-э, канчап билбээним ол! Ол база-ла сарыг-хымыс дилеп чораандыр. Бар черин бо билир турган болгай аан».

Ийи дугаар борбак садыгга четкелек чорда, демги кижи дөмбүңүн куруг тутпушаан, садыгдан үнүп алган, доо ол бар чыткан. Пактаар-оол ам чүвениц хөлүн кайын чазар ийик. Садыгже кирбейн, шуут-ла эрте баскан. «Хей черге шак эрттирген хереэ чок болгай аан. Доруун разведчик тып алдым».

Дөмбүңнүг кижи үшкү садыгже киргеш, база-ла куруг үнүп келген. «Уваа, бо канчап барган чоор? —деп, Пактаар-оол иштинде боданган. — Мында база куруг болган-дыр. Дараазында садыгда таан-даа тур боор». Үшкү садыгны база-ла эрте база берген. «Разведчитинге» бүзүреп каан. Хоорайның кыдыынче дыка ырап келген. Пактаар-оол танывазы кижиниң бараанын үспес дээш дүргеден кылаштааш, курбаг чер чок кылдыр дериткен. «Чүү апарды бо?» деп бүдүү чигзинип эгелээн.

Ынчалза-даа ырак эвесте садыг бараанны көрүп кааш, сеткили часкарлып, дерин чоттуна берген. «Кажар чүве кайын эндээр ийик. Амна четтиргей аан. Өске садыгларда чок турганы ылаптыр». Дөмбүңнүг садыгже кире берген. Элээн болганда, Пактаар-оол садыг эжиинге чедип кээрге, демгизи шынап-ла, дөмбүңүн долдуруп алган, бо үнүп келген. Пактаар-оол өөрээн дүлүү-биле айтырган:

— Ам-на саваңар иштеп аптыңар бе?

—Ийе. Сут-даа өлбек-тир харын — деп, танывазы кижи мыңдыг.

Пактаар-оол аңгадап калган. Оон арга чадаарда караан алараңнатпышаан, палыраан:

— Сарыг-хымыс дилеп чордуңар чоп!?

— Чок, мен арагалавас кижи мен.

— Аза-ла алзын ам, мени ынчан сотка олуртканыц олдур аа...

—Сут дилеп чордум. Сут садыы бо-дур — дээш, демгизи серте чок базып чорупкан.

Пактаар-оол танывазы кижиниц соондан чугааланып туруп калган. Сагышсеткилинде бир-ле чиктит чүве бар апарган. Сактырга эрткен-дүшкен кижилер ону элдепсинип, кайгап турган ышкаш. Пактаар-оол хейделе ыяткаш, магазинче эвес, а бажыңынче базып чорупкан.

1962

ОҢМАС ЭРТИНЕНИ АРТТЫРГАН

«Тыванын аныяктары» солун 1952 чылда тыва, орус ийн дыл кырынга үнүп турган. Шыырак очулдурар, мергежилдиг журналист кижини ол солуннуң харыысалгалыг секретарынга томуйлаары эргежок чугула болу берген. Ынчаарда комсомолдуң Тыва обкомунуң кадрлар талазы-биле секретары турдум. Областың партия школазын өөренип дооскан мергежилдиг журналистер ынчаарда ховар турган. Элээн каш хүннерде боданып, бичии даңзы тургузуп алдым. Ук даңзының бир дугаарында Куулар Аракчаа кирди. Ооц хуузунда херээ-биле таныш. каш, ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары О. Т. Алдын-оолга, ийиги секретары В. П. Семеновка илеткээримге, К. М. Аракчааның кандидатуразын дораан деткээннер.

Куулар Мунзуковичини комсомол обкомунче чалааш, айтырыгның ужурун чугааладым. Ийи дыл кырынга үнүп турар аныяктар солунун быжыглаары, ооц харыысалгалыг секретарынга шыырак билиглиг журналисти томуйлаары эргежок чугула болу бергенин, ол албан-дужаалга ону томуйлаар дугайында саналды тайылбырладым.

Областың партия школазын эки өөредилгелиг дооскан Куулар Аракчаа кезек боданып олургаш, мынчаар харыылады:

— ВЛКСМ обкомунуң идегели дээш четтирдим. Ынчалзажок харыысалгалыг ол албан-дужаалды хүлээп алыры меңээ берге болур: ийи дыл кырынга үнүп турар солуннуң чиңгине штабының ажылы дыка аар болгай. Харым безин комсомол назынындан эргжен, чоокта чаа 30 харлап каптым.

— Силернин тайылбырынарны эки билдим, Куулар Мунзукович. Ынчалзажок силер шыдамас болза, кым шыдаар боор: орус дылдан тыва дылче кандыг-даа парын материалдарны илдик чокка очулдурар, чогаал ажылдарын база бижип эгелээн-дир силер. А назы-харда чылдак чок: аныяктар солуннарында, сеткүүлдериңде бежен хар безин ажа берген журналистериниц ажылдап турарын бодунар билир болгай силер — деп, чугааладым.

— Боданыр апаар. Ооц сөөлүнде шиитпирни хүлээп алгаш, бодум харыылаптар мен — деп, Куулар Мунзукович аазады.

Даартазында хүн К. М. Аракчаа боду телефоннааш, «Тыванын аныяктары» солуннуң харыысалгалыг секретарынга ажылдаар боон чөпшээрешкен. Кажан ол харыысалгалыг секретарь болган сөөлүнде, солуннуң дыл-домаа, литературалыг чазалгазы дыка экижээн, ооц арыннарынга солун материалдар, ылаңгыя чогаалдар көстүп келген. Тыванын аныяктарының амыдыралы болур-чогууру-биле чыруттынып турду. Аныяктарның күш-ажыл болгаш мөзу-шынар кижизидилгезинче, өөредилгезинче Куулар Мунзукович улуг кичээнгейни угландырып, секретариатның ажылын чогуур деннелге чедир көдүрүп шыдаан...

Чылдар эртип-ле турду. Куулар Мунзукович-биле кады «Шын» солунга хөй чылдарда ажылдап келдим. Ооц алдан харлаанын 1982 чылдың чайынында Баян-Кол үстүнде алаакка мал чеминге («Кара-Хаак» совхозка бээрибиле) будук-бүрүнү белеткеп турган. байырлалдың езу-биле арыг агаарга, бойдустун чурумалдыг черинге, чырык хүннүң, каан дээрнин адаанга хөй эш-оорувус-биле кады демдеглеп эрттиргенивис мөзи сагыш-сеткилимге кезээде арткан. Кайгамчык биче сеткилдиг, бодуун, эш-оорзурек, дузааргак кижи, ажы-төлдүн буянныг адазы болгаш эргим ынак кырган-ачазы чораан. Оглу Юрий Куулорович Аракчаа — амгы үеде «Бистиц бажыңывыс — Россия» деп нинтилел-политиктиг улуг шимчээшкиннин Тывада удуртукчузу, политиктиг ажылдакчы. Адазының изин чаңдыр баспаан. А ооц өөнүң ээзи Светлана Николаевна Аракчаа — Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы.

Куулар Мунзукович бир эвес бистерден, чырык өртемчейден элекке чарылбаан болза, бо хүннерде мугур 75 харлаар турган. Бо чаяан-салымныг журналистиц, чогаалчының, буянныг аданың, кырган-ачаның чыруткылыг туралаалы бистериц, журналистериниц, сагыш-сеткилинге кезээде артып калган. Публицистиканың болгаш чечен чогаалдың оңмас эртинезин Тываның чопунга, хөй салгалдарынга Куулар Мунзукович арттырып берген.

Алексей ДҮГЕРЖАА.
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Сөзү өткүт, ШЫНЧЫ

Куулар Мунзукович-биле үр чылдар иштинде чаңгыс коллективке кады ажылдаан мен. Медерелдиг амыдырал-чурттагламның хөй кезинин журналистикага бараалгаттым. Ынчангаш угаан-бодал-биле дүн-хүн холбашкан ол нарын болгаш берге мергежилге ажылдап чораан кижилериниц дугайында өлөөн хөй түүлдерни көрүп, дыңнап келдим.

Алдан хар ажа берген кижи болгаш, чаңгыс коллективке — «Шын» солунга ажылдап чораан улуг-биче кижилер мөөң сагыш-бодалымга бо-ла кирип кээр-дир. Ам бодап чоруурумга, харназы, үе-черге талазы-биле «Шынга» үш салгалдың кижилери ажылдаан хиредир. Амгы үеде ында ажылдап турар эштер дорткү салгалдың кижилери апаар ышкаш.

А Куулар Мунзукович Аракчаа, Алексей Артаевич Дүгержаа, Монгуш Наадымович Люндуп, Алексей Хүрен-оолович Алдын-Херел, Донгак Олай-Сүрүнович Бегзи, Донгак Бальчиевич Байыр-оол, Күжүгет Сереевич Шойгу, Сергей Серенович Кызыл-оол, Салчак Авыр-оолович Чигжит, Константин Делгерович Кундуп, Маады Топчулович Кара-Тоинуг болгаш ооц-даа өске бир үениц кижилери, менден улуг назылыг акыларымбиле кады ажылдаар, оларнын арга-дүржулгазынга өөренип аас-кежиктиг болгаш мен.

Кижи бүрүзүнүн аажычаны, характери бот-бодунга дөмейлешпес боор чүве чораан. Ынчалзажок үстүнде адаанын кижилериниц ажылынга харыысалгалыын, ажылынга бердингенин магадап чордум. А Куулар Мунзуковичниц ажылынга харыысалгалыы өскелерден черле онзаланыр кижи. Ол дугайын чамдык кижилер бижигилээн болгай, ынчангаш мен аңаа доктаавайн, а ооц бодун ап чоруурунга, характеринге хамаарыштыр чамдык эскерген түүлдеримни бижип көрейн.

Ол чүнүц-даа мурнунда, кончуг принципиалдыг, быжыг тура-соруктуг кижи чораан деп бодаар мен. Ооц-биле чергелештир ол кончуг шынчы болгаш дорт өстүг кижи. Бир эвес кандыг-бир чүве, азы даалга күүсеттинмес, оон кедилиг чүве болбас болза, ол ону шуут хүлээп албас, чүвениц шыны дээш дорт туржур кижи чораан. Ындыг апарган таварылгада, ооц-биле чугаалашкан ажыы чок. Черле ооц шынчы деп чүвезин мынчага дээр магадап чоруур мен.

Чажыт эвес-ле болгай. 60—70 чылларның үезинде, республиканың дээре дээн малчыннары, а харын чамдык ат-алдарлыг маадырларывыс-даа хураган санын көвүдедил алыр дээш шала күскээр оон-моон аалдап-даа турганын бистер, журналистер, эскерер түрдүвүс. Ол дугайын чон дыңнадып, чугаалаптар чүве. Ындыг чүве сураа дыңналы берген болза, Куулар Мунзуковичиге кончуг-ла эпчок апаар турган. Кым-даа кижи атаалдарны, орден-хавыяаны кызыл куку, арга-дүржулгазы-биле чедип алыр-ла болгай. «Бистиц дарга-бошкаларывыс бир мактаан кижизинден салдыкпастай бээр улус-тур ийин, ол шын эвес чүве-дир» — деп, таарзынмаан сеткилин чугаалай бээр кижи.

Ынчангаш ол кызымак, ак сеткилдиг кижилер дугайын өткүт, шынчы өөстери-биле хөйну бижип чорду. Чижээлээрге, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу И. Сафоновтуц, «Кызыл тараачынның» Туран СБФниц бригадири Доронинниц дугайында боттуг, шынчы очерктерни бижип үндүрүп келгенин утпаан мен. Ынчангаш ол кижилериниц алдар-атка четкенинде Куулар Мунзуковичниц дорт кинрген үлүү бар деп санаар мен.

Куулар Мунзукович быжыг тура-соруктуг болгаш, амыдыралдың кадыг, аарбергелерин шыдамык эрткен боор деп бодаар мен. Ол өскүс арткан уругларын толептиг кижилер кылдыр өстүрүп кагды. Ол салгал толептиг дээрзин көрүп чор бис.

Куулар Мунзуковичини хоорай улузу долузу-биле адавас — «Аңчы Аракчаа» дээр чүве. Ол шын. Ол өзүлуг аңчы болгаш, чер-чуртунга хумагалыг, тайга-сынга чалбарыыр кижи. Сеткилинге таарышпаан кижилер-биле ол тайгаже үнмес. Мен ооц-биле кады торээн чуртум Бии-Хемниц болгаш өске-даа кожууннарның тайгаларын хөй удаа кезээн мен. Черге чораааш, ол блокнодун болганчок-ла уштап кээр, ында демдеглеп бижий бээрин бо-ла эскерер чордум.

Сеткилинге тааржыр боорумга ынчанган-на боор, «Сыынныг-Доңгулек» деп номунга мындыг одуругларны бижээш, менээ белекке берди: «Эргим хүндүлүг журналист, анчы, сегиргчи, чүүктекчи Сандро Даваадевич Маадыга кады ажылдажылганыц, хүндүткелдиц демдээ кылдыр автор бо номун сунду. К. АРАКЧАА».

Сандро МААДЫ.
Журналист.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

ТОЧИЛЕР — амгы Тожу кожуунуц девискээринге шаг-дүптен бээр-ле чурттап чораан кезек тывалар. Оларның ады XVII вектиц орус төөгү документилеринде кирип турар.

Точилерниц чамдыызы джунгар-ойраттарныц тергиделиниц адаанга киргеш, Алтайга Катунь (Кадын) хемче көже бергеш, Харакула деп джунгар хаанныц тажызы (оглу) Чекурга албан (өлүк) төлеп турганнар.

САЯН АЙМАК ТЫВАЛАРЫ — XVII векте Саян даглларының эдектеринге көжүп чурттап чораан саяннар азы соянныар дээр дыка улуг тыва аймак. Ол тыва аймактың адындан «Соян», «Саян чери», «Саян даглары», «Саян сыннары» деп географтыг аттар тывылган. Саяннарның ады Точилер-биле кады XVII вектиц орус төөгү документилеринде кирген.

Саян аймак тывалары Красноярск (Кызыл-Эрик) үезинде киир бижидип турган болгаш аңаа албанны төлеп турган.

ОЙРАТТАР — XVII—XVIII вектериц аразында Саян болгаш Таңды-Уула сыннарының Соңгу-Чөөн талазында аргаларга, шынааларга чурттап чораан (сөөлүнде джунгарлар деп адай берген) барын моолдар.

ДЖИРХАХТАР —XIII вектиц сезен чылдарының төнчүзүнде амгы Чөөн-Хемчик кожуунныц девискээринде Чыргакы хемниц унунга, ооц чоок-кавызынга көжүп, чурттап чораан түрк дылдыг бөлүк улус.

ӨГ — бурунгу түрк дылдан алдынгаш, амгы үеге чедир ол хевээр адаттынып турар сөс. Өгнүц төөгүзү узун болгаш ырак. Өг тываларныц эң-не эрте-бурунгулары теле аймактарныц (VI—VII вв) үезинде-ле көжүп-дүжеринге эптиг кылдыр чогаадып кылганы чуртталганыц орансавазы турган. Өгнүц хевирлери: кидис өг, алажы өг, чадыр өг, ыяш өг.

«ТЕРМЕ» — өгну барыын моолчургу кылдыр адааны. Эрги Тываныц чамдык барыын моол-биле кызыгаарлашкак черлеринге өгну «Терме өг» деп адап турган.

КИДИС ӨГ — кидис кылыглар-биле шыпкан, кожалаң чептер-биле авый-шавый базырып каан чурттаар оран-саваныц хевири, өгнүц кидис кылыгларын кылыр чаңчыл-аргаларын тывалар бурун шагдан бээр чидирбейн келгеннер. Тываныц эрте-бурунгу үндезин чурттакчылары чиктериниц, азтарныц, туболарныц кол чурттаар оран-савазы кидис өг турган. Олар өгнүц сырып каан кидис эжиин чүге хүн үнер чүкче (хүн тываларныц ыдыктыг чүдүлгези) көрүндүр тип чораааннар. Ынчангаш тыва огнүц эжиин чөөн чүкче көрүндүр тигер бурунгу түрк езу — чаңчыл сортан тывылган.

АЛАЖЫ ӨГ —кожуп даарап каан хадыц тозу-биле шыпкан сүүр баштыг чадыр, ындыг тос чадырны бурун тывага «алажы өг» деп адап турган. Алажы өг азы тос чадыр соңгу-чөөн Тываныц (ылаңгыя иви, аңныыр ажылдыг Тожунуц) чурттакчыларының кол чурттаар орансавазы турган. Олар чулук үезинде хадыцныц тозун союп карттааш, калбартыр кадыргаш, чарыныц, сыынныц, буурнуц кадып каан сиирп-биле кожуп даарааш, чадырны шып алыр турганнар.

ЧАДЫР ӨГ — дыт картыбиле шып каан сүүр баштыг чадыр. «Чадыр» деп сөс бурунгу Орхон — Енисей бижимелдерде чурттаар орансаваныц ады кылдыр таваржып турар. Чадыр өгге (чадырга) барыын Тываныц дыт ыяш-биле байлак, эзим, тайга чурттаг ацчы аймактары чурттап чораан. Олар оске черже көжүп чоруурда чадырныц өзек ыяжын ол черинге каапкаш, ооц үгле шывыын чүдүрүп алыр турганнар.

ӨГ ЕЗУЛАЛЫ — өгну тигериниц, өг доюн эрттирериниц, өгге киреринiц, өгге олурарыныц, өгге келген кижини шайладырыныц, өгге келген аалчыны, чалаткан ламаны, хооган хамны хүндүлээрининц, өгге хүндү чемин салырыныц, аалчы хавын дүптээриниц, өгге удуурунуц езулалы.

ӨГ ДОЮ — чаа тиккен өгнүц найыры. Өгнүц тоганазынга (хараача) көк кадак ыдыктап каар. Хой чылдыг кырган кадай сүттү тос-карак-биле өгнүц иштин бир долгандыр, даштын хүнгээр эргилдир үш долгандыр чажын чалбарыыр. Чаа тиккен өгнүц одун уругнуц ачазы кыпсыр. Шайын авазы хайындыргаш, отче, дүндукче, дашкаар үнгеш, оран-таңдызынче чажып өргүүр.

Өг доюнга дөгерген иртциц дүлген чүрээниц бажын отче каар, ужазын эц улуг даайынга салыр, артканын келген улуска үлээр.

ДҮМААЛАЙ — куда болурда уругнуц бажынга кедирер узуну 2 м, калбаа 1,5 м хире пөстен даарааан хеп. Думаалайныц мурнуу кезээнге уругнуц хаваан кирбиктеринге чедир көзүлбес кылдыр үш-булуңнуг пос салбактай чыпшыр илип каар. Ындыг думаалайны кедип алырга, ийи эгинче болгаш оорганы куду хөлбейтир шыва алы бээр. Думаалайныц кыдыын долгандыр өске өц пөс-биле минчил каар болгаш чинчилер, шурулар, чоостар-биле каастап каан болур. Байлар уругларының думаалайын чараш торгудан даарап турган.

ААЛ — хонаштар аайы-биле көжүп, кожа-хелбээ чурттап чоруур 3—4 төрел аймак өглер. Бурунгу тываларда кожа-кожа аал боон чурттап чораааннар. Бир эвес аңнаар ийикпе, азы дайынчы поход кылыр ужурлуг апарган болза, чоок-кавызының аалдары шупту чаңгыс черге бөле хонуп алыр турган.

Аңнаашкындан азы дайындан эзп чанып келгеш, база катап-ла кожа-кожа аалдар боон, чара көшкүлей бээр турган.

КАНДААЗА —хураган кежинден даарап кылган ногаан ийикпе, азы кара пөс додарлыг, чеңи чок, эдээ чолдак, тон даштындан кедер херээжен хеп.

Кандаазынны ашактыг бай херээженнер кедип чораан.

СЕГЕДЕК— чеңи чок, хөлбегер, узун эдектиг, тон даштындан кедер херээжен хеп. Сегедекти барыын Тываныц өглүг аныяк херээженнери кедип турган, Сегедек хевирлиг херээжен хеп барыын моолдарга (дөрбеттерге) нептерээн турган. Алтайлар сегедек хевирлиг хевин чегедек дээр.

ИБЧИ-ТОН — эдээн долгандыр шалаңнай даарааш, янзы-бүрү кожаа-хорагай-биле каастан каан, чеңнери уштуктарлыг херээжен чиик хеп. Хакастарныы-биле дөмей ол хепти (чамдык орус шинчээчилериц демдеглелин езугаар алырга) соңгу Тываныц херээженнери XIX вектиц төнчүзүнде кедип турган.

УШТУК — дедир аңдаргаш, өөктеп алыр чеңнээш.

ТЫВА АҢЧЫ ХЕП —элик кежи азы өшкү кежи чолдак хөректээш, чолдак чагы (чаъстыгда хөректээш кырындан кедер, дүгүн даш-каар кылган иви кежи азы элик кежи), иви азы буур бышкаандан кылган чымчак идик, элик, буур азы иви бажыныц кежинден кылган бөрт, үгдешки (идикче хар кирбезин дээш, чүве даштындан кеткеш, чүвүр баанга баглап алыр ийи алгы алгы хончулар). Аңчы өгбелер аңчы хептерин салгалдарынга дамчыдып бээр езу-чаңчылдыг чораан.

ДЕМИР-ДУУЛГА БӨРТ — сүвүр тейлиг демир шериг бөрт. Дайынчы чепсек кылыр бурунгу түрк дарганнар демир-дуулга бөртту кожуглуг камгалал хеп, мезн (улуг селеме), узун хылыш, узун чыда бажы-биле кады кылып турган.

КУЯК ХЕП — демир кожуглуг камгалал шериг хеп. Тюкю шериглериц (эрте-бурунгу түрк аймактар) хүн бүрүде кедер хеви куяк хеп, демир бөрттер турган. Бурунгу кыдат төөгү демдеглелдерин езугаар алырга, тюкю каганнар (чижээ, Шаболно каган) алдындан кылган куяк хепти база кедип турган.

ТОС СААДАК — хадыц тозун кадырып турган, сиирбиле даарап каан согуннар эмгелеп сугар саадак. Бурунгу түрк шериглер чиик чепсегленген дайзынны узуткаар бичии баштыг болгаш куяк хепти өттүр адар, улуг баштыг согуннарны тос саадакка суккаш, шериг баг курга астып алыр турганнар.

Тос саадакты тыва аймактар база эдилеп чораааннар.

СЫГЫРАР СОГУН (ХООШ-СОГУН) — эрте-бурунгу тюкю аймактарныц сыгырар молдуруктуг согуну. Согунуц демир бажыныц аданга үттүг, ишти хос, борбак сөөк суп каар, ол сөөк согун ужугарга, сыгырып чоруур турган.

Ындыг сыгырар согуннар дайзынны аймаарадып, сүрээдедип турган. Сыгырып чоруур согуннар Тывада гуннар үезиниц базыыктарындан база тывылган. Сыгырар азы хоош-согунну тывалар кончуг эки кылып билир чораан болгаш ону аннаарынга база ажыглап турганнар.

ОТЧУ — долу, хар, чаашкын чагдыртыптар, шуурган, хат, сырын келдириптер оттту кончуг эки билир хам. Ындыг хамны отчу хам дижир.

ТУҢ — далай амытаныныц ак оңнүг хавы. Ону хүрээниц үрер хөгжүм херексели кылдыр ажыглап турган. Карац чүдүлгеде (хамнаар чорук) туц кижиге багай чүве чагдатпас эртине болур. Ынчангаш туңну хам кижиниц күзүнгү, эзрениниц кидис хавыныц аксына болгаш уругларныц кудун камгалаан эмегеличин эзрениц бир азыынга чыпшыр илип каар.

БУГА ЭЭРЕН — карац чүдүлгеде хамныц өөн камгалаар, сыртык бажынга турар эзрен.

Бурун Тывага хам бүрүзү Буга эзрениг турган. Буга эзренни кончуг шевер кижи ыяштан бурганныц хевирин ол олчаан сиилбип кылгаш, калчан-хүрец кылдыр будааш, сүүр мыйыстыг кылдыр оюп каан болур.

ОЙТУЛААШ —бурун шагдан бээр салгал дамчын келген аныяктарныц (назын халыынынын) оюну. Эрги Тывага ойтулаашты чылда (сес азы тос айда) бир азы ийи катап ойнап турган. Ону колдуунда-ла Даа кожууну биле Бээзи кожуунунга чорудуп турган.

Ойтулаашка 16—25 хар назылыг бот оолдар болгаш кыстар киржип турган. Олар айдың кежээ чаңгыс черге чыглып келгеш, ырлажып-шоорлажып, баштактанчын, янзы-бүрү шимченгир оюннар ойнап турганнар.

АК-ЫЯШ ОКТААРЫ —кежээ карацгылай бээрге ойнаар аныяктар оюну. Ону ойнаарда бүгү улус ийи үстүп алыр, оон агартыр чаазаа каан бичежек ак ыяшты бир кижи бар-ла шаа-биле бүдүү ырадыр октаарга, хамык улус ону дилеп ыцай-ла болур.

Тып алган кижи бодунуц өөрүнүц турган черинге дүрген-не чедирерин кызыдар турган.

ХИП — Кыдаттыц бир улуг өртектиг кадаа. Ону чижец кыдат садыгжылар (данчаатылар) Бээжинден эккеп, арат-түменге улуг аар өртекке садып турган.

КУРБУЛЧУННААР — багны үш кырлыг кылдыр өрүүрү. Чижээ, кудурганыц баан үш дилиндектей кескеш, үш кырлыг кылдыр өрүүрү.

ДӨРБЕЛЧИННЭЭР — багны дорт кырлыг кылдыр өрүүрү. Чижээ, кымчы баан, сыдымныц бир кулаш хире мыйыстыг дээктиг бажын, чиримни дөрт дилиндектей кескеш, дөрт кырлыг кылдыр өрүүр.

ТӨРЕПЧИЛЭЭР — аътты сыдым-биле шалбадааш, сыдымны бут-биле торепчи аразынга тыртары.

Шапчы САТ.
Төөгү башкызы.
Барыын-Хемчик кожууп.

АМЫДЫРААР АРГАЗЫН ТЫП АЛДЫВЫС

Тыва Республиканың Чазаа 1995 чылдың апрель 15-те республиканың кодээ ажыл-агый будүрүлгелерин эде организастаар талазыбиле доктаалды хүлээп алган. Шак ол доктаалга дүүштүр амгы үеде кодээ ажылагыйда ажылдап турарларга чаа ёзу-биле амыдырап, чурттаары негеттинип келген.

«Торгалыг» совхоз 1995 чылдың октябрь айда хуралдааш, кодээ ажыл-агыйның 5 кооперативтери кылдыр эде тургустунган, Кол эткөреңгини, малды үлешкен бис. Маңаа экономиктиг чаа арга-биле ажылдап киргеп.

«Кадыгбай» кодээ ажылагый кооперативинин ажылчорудулгазының дугайында бижигр бодадым. Баштайгы чылда малчыннар чаа ёзу-биле ажылдаарынга белен эвес, мал өлүп хорааргa үндүр бижизин дээр турду.

Кооперативтен чыл иштинде өлгени — 137 баш. Төрүүр 1300 хойдан 758 хураганнарны, 60 сарлык инектериниц 31 бызааларны, 23 белерден 5 кулуннарны ап, эң куду көргүзүглерлиг болган бис. Шак мындыг түңнелдериниц соонда кооперативтиц уставын малчыннарга тайылбырлап, ында эргелер болгаш хүлээлгелерни билиндирип, 1996 чылдың апрель айдан эгелеп кодан бүрүзүнге күш-хүнүц санап, 1-ги чартык чылда шалыц төлевирин натура-биле төлеп берген.

1,5 чыл болганда 1997 чылдың апрель айда ажылдап келген түңнелвис үндүрүп, хуралдадывыс. Малчыннар, чолаачылар, трактор башкарыкчыларының чарыгдалын санааш, чартык чылда санап каан күш-хүнүнден тыртып алырга, малчын бүрүзү кооперативке 1 миллион рубль ажыг оргаг болган. Чүгле малды остүрүп турганы амыдыраар болганда, чарыгдаар, сайгарар малды бизнес-планга көргүзүп алгаш, чарыгдап, сайгарып турарга, амыдыран болурунуц аргазы бар апаргaн.

Эң-не кол чүве кижи бүрүзүнүц опаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыг болуру. Бодунуц ажылдап турар кооперативинге коданда турар малынын бажын камгалап, хөй хураганнарны, бызааларны болгаш кулуннарны ап, мал чемин чогуурубиле белеткеп алыры кижи бүрүзүнүц хүлээлгези деп чүвени улус угаан биле берген. Кижи бүрүзү үлүг-хуузун киирип турар чүве болза, боттарынын амыдыралыдаа экижиир, кооператив-даа орулгалыг ажылдап болурунуц аргалары бар.

Билчир НАТПИТ.
Дус-Даг сумузунда «Кадыгбай» кодээ ажыл-агый кооперативинин кежигүнү.

СҮЗҮГЛЕЛ

БОГДА БУРГАННЫҢ, МЕРГЕН УГААННЫҢ ӨӨРЕДИИ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржактың тускай Чарлыын ёзугаар Богда шажын номналының чогаалдарын тыва дылче очулдурары көрдүнген. ТР-ниң гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртемденнери болгаш оске-даа кижилерниң киржилгези биле очулдурукчулар бөлүүн тургускан, олар бөгүнге чедир 7 дептерни, 3 номну парлаарынга белеткээн, акша-хөреңги айтырыының шиитпирлеттинмейн турарының хараазы биле парлалгаже кирбейн чыдар.

Бөгүн Геше Джампа Тинлей башкының «Шаматха» деп номундан У. А. Доңгак, Ч. С. Чондан, В. С. Салчак оларның тайылбырлап белеткээни үзүндүү парлаар-дыр бис.

Сөөлгү үеде өртемчейде хөй-хөй язы-сөөк кижилер шажын-чүдүлгени сонуургап, оон өөредиин хүлээп ап, чүдүлгеже сундугуп эгелээн. Ол чүүн дугайында чугаалап турарыл? Шажын-чүдүлгениң үндезини — буянныг чорук, эптиг-эвилең болуру болгаш амылыг чүүлдерге хумагалыг болуп, кижилерни бодунче хаара тудуп турары магатчок. Кижилер сагыш-сеткилин, иштикн делегейин байдыып, кижизиг чорукка өөренип алырын күзеп турары ол. Чырык чер кырынга чурттап чораан кижи ийи хевирниң байлаанга чедер ужурлуг: материалдыг (мага-бот, эт-септин) байлак болгаш сагыш-сеткилдиң байлаа. Чүгле бирээзи-биле (материалдыг байлакшыл-биле) кызыгаарланыр болза, кижиниң долу аас-кежиктиг болурунга ол четпес. Кижилерниң материалдыг байдалы экижээн тудум, ол кижиниң мурнунга хөй-хөй бергедээшкиннер туруп кээр (оорлаар чоруктан камгалап-кадагаланыры, ону — эт-септи көвүдедип, экижидери дээш оон-даа өске).

Бүгү чер-делегей кырында, ылаңгыя сайзырангай чурттарда, эртем-билиглигдаа, бай-шыдалдыг-даа хөй-хөй кижилер ишти-хөннүн билишпейн баарындан, мунчулуп, аас-кежик чок, хилинчектенип чоруур. Оон хараазындан харын-даа бодунун амы-тынынга четтинип турар таварылгалар эвээш эвес. Ынчап кээрде, чүгле материалдыг байлакшылы колдап, кижи эртем-билиглиг, бай-шыырак-даа болза, аас-кежик чок-даа боор болур. Бистериң иштики сагыш-сеткиливис байлак болза, ынчан ёзулуг аас-кежиктиг болур бис, аас-кежикти четтирер бис. Шаанда бистиң өгбелеривистиң материалдыг байдалы ындыг кончуг сайзырангай турбаан-даа болза, ынчан олар бичче сеткилдиг, хүндүлээчел, бот-бодун билчир чораан. Ынчаарга бисте ам мындыг сайзырангай амыдырал хөгжүлдези чедип келген-даа болаа, кижилер чүге аразында бот-бодун билишпес, хүндүлешпес апарганыл, тайбың, аас-кежик ховар таваржып турарыл? Бис бо үеде, сагыш-сеткил байлакшылы хоозураан үеде, чүгле колдуунда материалдыг байлакшылсайзырал кижиге амыр-дыш, аас-кежиктиг чуртталганы магадылаар деп бодап, чазып чоруур бис.

Кижилерниң материалдыг байдалы хүнден хүнче экижиирге багай чүве барديвейн турар бис. Ынчалза-даа ол бүгүге немей сагыш-сеткилдин эртине-байлаа болур — буянныг сеткил, ынакшыл, энерел, кижилерниң бот-боттарын кээргежип, хүндүлежип билири чугула турган боор деп сарыг шажынның суртаалчызы Геше Джампа Тинлей башкы чугаалап турар. Шаанда кижилерниң материалдыг байдалы бистиң бо үениң ышкаш эвес-даа болза, олар бот-бодун билчип, бот-бодунга камныг-хайыралыг болуп, бот-бодун хүндүжип, карактажып, деткижип, демнежип чораанындан оларның сеткил-чүрээниң чемижи байлак турган.

Бөгүнгү амыдыралывыста бис чүнү өскертип шыдаар бис? Бөгүнгү материалдыг талазы-биле элээн сайзырангай байдалывыска шаандакы кижилерниң, бистиң өгбелеривистиң буянын, байлаан сиирип демнештириписивиссе, ынчан бис амыдыралывыстың шын туружунче кирип, амыдыралды чаартып шыдаар бис. Геше Тинлей башкы: «Кажан кижи материалдыг байлакшылды чедип алыр аргазын билир болгаш, өске талазындан сагыш-сеткилди байыдып, сайзырадыр аргазын база билир болза — ындыг кижи бүгү талазы-биле чедишкен кижи болур деп бодап чоруур мен» — дээн. «Мен бодаарымга, Богда бурганның кол өөредии — кижилерниң мурнунда туруп келген кандыг-даа бергелерни эртип шыдаптарынче угландырып, бүгү талазы-биле аас-кежиктиг болуруп чижектер-биле бадыткап айтып турар. Кижилерниң мурнунга тургустунуп келген бергелерден, харын-даа хилинчек-човуландан адырлып ап болур аргазын айыткан өөредиг-дир. Кижиниң угаан-бодалының база сагыш-сеткилиниң оожургалын чедип алырын айыткан өөредиг-дир. Шажын — кижиниң угаан-медерелиниң канчаар өскерлип болурун тайылбырлаптар болгаш кижи амытанны сайзыралдың дээди чадазынга чедирерин ораладжып турар. Богда бурганның өөредии Чер кырынга бүгү-ле амылыг үүлелерге дузалаарын, энерелдиг, кээргек сеткилдиг болурун өөредип турар.

Богда шажынның өөредиин кысказы-биле тодаргайлаарга мындыг:

1) аажы-чаң;
2) амыдыралче көрүш;
3) сагыш-сеткил, угаан-бодал мөөңнээшкини болур — даяан-дыр.

Кижиниң **аажы-чаңы** азы бодун ап чоруурун. Бистиң аас-кежикти азы хилинчек-човуланны эдилеп чоруурувус, өске бир кижилерден эвес, а бодувустан кол хамааржыр. Өске кандыг-бир кижи биске аас-кежикти азы човуланны чедирип шыдавас. Кижиниң аас-кежиктигдаа, хилинчектенип, түрептдаа чоруурун кижиниң бодун ап чоруурундан, кижиниң аажы-чаңындан кол хамааржыр. Ынчангаш кажан кижи бергеге таваржы берген болза, өске бир кижини ол дээш бурууудадыры берге. Өртемчейде бар-ла кежиктерни Бурган башкы номнаан азы бир кижи чаяаган деп сарыг шажынның башкылары ынчаар суртаалдаваан турар. Амыдыралда бар өскидаа, багай-даа үүлдер кижилерниң боттарындан хамааржыр деп санап турар. Чижээ, бис хемчээл чок арагалаар, таакпылаар, шынар чок чем чиир болзувусса, кадыывыс баксырай бээр болгай. Ынчангаш кадыывыстың баксырай бергениңге кандыг-ла-бир кижини азы оон-даа аңгы ыдыктыг, бедик күштерни буруудадыр болзувусса, ол шын эвес болур. Оон чылдагаанын бис бодувус көрүп, эскерип турар болгай бис. Чүге дээрге, кижи таакпылаарын, арагалаарын шегледип, эки шынарлыг чемнер чип, эм-таң-биле эмнеп, сагыш-сеткилин чазап эгелээр болза, ол кижиниң кадыы экижиир.

Кижиниң кадык-шинээ оон сагыш-сеткилиниң байлаандан дорт хамааржыр. Ынчангаш кайы-хамаан чок киленген хорадаар, адаарга, хүннээр сеткиишкиннер, чүвени өскээр билип алгаш, бодун шын эвес ап, чаңнаары дээн ышкаш үүлдер бистиң мага-бодувусту, харык-шинээвисти баксырадыр. Бөгүн бир-ле кижиге, бирле үүлге хорадап чоруур кижи бодун кажан-даа эки, кадык-чаагай-дыр мен деп чугаалаары берге. Кижиниң кадыы база оон эки азы багай сеткиишкиннери дорт харылзаалыг. Ынчангаш багай сеткиишкиннер, аажы-чаң угаан-медерелдің эки эвес деткикчилери, чемгерикчилери болур-дур деп чугаалап болур бис. Ынчап кээрде, бистиң эки эвес, багай бодалдарывыс, өстеривис, үүлгедиглеривис соңгу назынывыска болгаш салгалдарывыска таваржыр хилинчек-човуланның чылдагааны болур. Өг-буленің чижээнге ону эскерип болур бис. Чаңгыс өг-бүледе кижи бурузу чүгле бодун бодап, «бүгү-ле кежиктерни чаңгыс мен четтирер мен» деп сеткиир болза, ындыг өг-бүлеге аас-кежиктиг чуртталга, амыр-дыш-даа турбас. Делегейде болган дайын-чаанның үнген дөзүн шинчилеп, хайгаарап, эскерип көөр болза, база шак-ла ындыг. Оон чаңгыс чылдагааны — кижилерниң шын эвес бодалында, чугаа-домаандан үнер.

Кижилер аас-кежиктиг болурун күзеп чорза-даа, ону чедип алыр аргазын шын ожаап билбейн баарындан хөй-хөй частырыгларны кылып чоруур-дур. Ынчангаш аас-кежик орнунга хилинчек-човуланны эдилеп чоруурунуң ужуру ында. Шантидева деп эртемден-лама башкы мынчаар чугаалап чораан: «Өртемчейде бүгү-ле амылыг үүлдер аас-кежиктиг болурун күзеп турза-даа, ону чедип алыр аргазын билбейн баргаш, бодунга хилинчек-човуланның чылдагаанын ала-чайгаар-ла тургузуп турар. Ынчангаш бодувусту шын алдынып, аажы-чаңывысты чазап, шүгдүүп чоруур болзувусса, ынчан иштики сагыш-сеткиливис оожургап, хоозун дүвүревес, аас-кежиктиг болурувус чайлаш чок».

Кижи бир-ле багай чүүлдү сеткип, бодап, үүлгедип чоруур болза, ол-ла сеткиишкиннер, бодалдар, үүлгедиглер кижиниң бодунга хора чедирер. А кажан кижи буян кылып каар болза, ол буяны кижиниң бодунга алачайгаар эглип келир. Кижиниң мага-боду шак-ла ындыг: кижи шынарлыг чемнер чиир болза, кадыкшылы эки болур. Хоолу чок, хоралыг чемнер чиир болза, кадыкшинээ баксыраар, суларраар. Эки үүл эки чылдагаандан тыптыр. Эки чылдагаан турбас болза, эки үүл-даа турбас, болдунмас. Бис өскелерге багай чүве кылыпсывысса, сеткипсивиссе, ол-даа кижилер хилинчек-човуланга таваржыр, бис-даа домей-ле хилинчектенир бис. Ынчангаш кижилер аразында харылзаалар хөй-хөй бергедээшкиннерни таварыштырар. Кижилер бот-боттарындан кончуг хамааржыр.

Амыдыралче шын көрүш болгаш даяанның дузазыбиле будуштүг аажы-чаңны чедип ап болур. Будуштуг аажы-чаңныг болур дизе, амыдыралче шын көрүштүг болуру болгаш даяанны чаңчыктырары чугула.

Богда бурганның өөредиин дыннап, шингээдип, а оон соонда амыдыралга боттандырып эвелээн кижи кээргээчел, энерелдиг, мөзу-будуштүг туружуңдан чарылбас. А амыдыралче быжыг, чөптүг көрүш чок болза, ол туруш быжыг болбас. Кижилерниң каржы-хажагай сеткиишкиннеринге, хөделиишкиннеринге өске кижи шакла ынчаар харыылаарын күзей бээр. Ол шын эвес чорук-тур. Ындыг таварылгада кижи чаъс соонда улуг эвес хөөлбек сугларга домейлежи бээр. Хөөлбек сугну хат-салгын-даа шимчедиптер болгай. Кижи далаш чок, бодамчалыг, кичээнгейлиг болур ужурлуг. Улуг хөлдүң дүвүнде ыржымны хатшуурган-даа дүвүредип шыдавас-ла болгай. Кижилерниң сагыш-сеткили шак-ла ындыг арыг, сеткиишкиннери ханы, туружу быжыг болур ужурлуг.

Шажынның үшкү үндезин кезээ — даяан (медитация) болур. Чамдык кижилер шажын өөредиин сонуургап, хандыкшып, шингээдип алза-даа, кандыг-бир бергеге таваржып келгеш, шажын өөредиин чедир сагыварзы-биле шын эвес алдынып, сула чаннай бээр. Ол чүге ындыгыл? Чүге дээрге бо кижилер даяанны (медитацияны) кылбайн тургандыр.

Даяан — ол кандыг-лабир илби-шиди эвес-тир. Товут дылда ону «гом» дээр. Ол дээрге «чаңчыгыышкын» дээни ол. Кижи чүге чаңчыгар ужурлугул? Кижи чаагай сеткилин, угаан-медерелин эки үүлдүрге үндезилеп өөредип, чаңчыктырар ужурлуг. Даяанның ийи кол хевири бар. Бирги хевири — чаңгыс аай угланыышкынныг даяан. Ол дээрге сагыш-сеткилди, угаан-бодалды чаңгыс үүлге хаара тударыдыр. Ийигизи сеткиишкиннерни сайгарып, мөөңнээридир. Даяанның бо хевири — онза улуг күш-түр. Оон дузазы-биле бис кандыг-бир бергедээшкиннерге хамаарылгавыс өскертип болур бис. Бир-ле кижиге хорадап-киленнеш бергеш, кижи киленнээшкин кайыын үнүп турарыл деп айтырыгны бодунга салып, боданы берзе: «Мен бодумнуң кошкак, кызыы чоруумдан, чүгле бодумнуң бодап чоруурумдан болу бергени ол-дур» — деп билип, «А чүге, чүү дээш мен ынчаар сеткип, харын-даа хилинчектенип мен?» — деп айтырыгны база сала бээр... Кажан бис хорадап-киленнээриниң болгаш багай сеткиишкиннерниң чылдагаанарын шын угаап билип, оон адырлып алырын күзеп, буянныг хөделиишкиннерлиг бурунгаар шимчепсивиссе, ынчан бистиң сагыш-сеткиливис арыгланып, чиигей бээр. Бо бүгүнү бодап, сайгарып турган, хорадап-киленнээри ышкаш багай сеткиишкиннерден хосталырывысты — сайгарылгалыг даяан дээр. Бистер шуптувус амыдыралда сайгарылгалыг даяанны ажыглап турзин кезээ — даяан (медитация) болур. Чамдык кижилер шажын өөредиин сонуургап, хандыкшып, шингээдип алза-даа, кандыг-бир бергеге таваржып келгеш, шажын өөредиин чедир сагыварзы-биле шын эвес алдынып, сула чаннай бээр. Ол чүге ындыгыл? Чүге дээрге бо кижилер даяанны (медитацияны) кылбайн тургандыр.

Даяан — ол кандыг-лабир илби-шиди эвес-тир. Товут дылда ону «гом» дээр. Ол дээрге «чаңчыгыышкын» дээни ол. Кижи чүге чаңчыгар ужурлугул? Кижи чаагай сеткилин, угаан-медерелин эки үүлдүрге үндезилеп өөредип, чаңчыктырар ужурлуг. Даяанның ийи кол хевири бар. Бирги хевири — чаңгыс аай угланыышкынныг даяан. Ол дээрге сагыш-сеткилди, угаан-бодалды чаңгыс үүлге хаара тударыдыр. Ийигизи сеткиишкиннерни сайгарып, мөөңнээридир. Даяанның бо хевири — онза улуг күш-түр. Оон дузазы-биле бис кандыг-бир бергедээшкиннерге хамаарылгавыс өскертип болур бис. Бир-ле кижиге хорадап-киленнеш бергеш, кижи киленнээшкин кайыын үнүп турарыл деп айтырыгны бодунга салып, боданы берзе: «Мен бодумнуң кошкак, кызыы чоруумдан, чүгле бодумнуң бодап чоруурумдан болу бергени ол-дур» — деп билип, «А чүге, чүү дээш мен ынчаар сеткип, харын-даа хилинчектенип мен?» — деп айтырыгны база сала бээр... Кажан бис хорадап-киленнээриниң болгаш багай сеткиишкиннерниң чылдагаанарын шын угаап билип, оон адырлып алырын күзеп, буянныг хөделиишкиннерлиг бурунгаар шимчепсивиссе, ынчан бистиң сагыш-сеткиливис арыгланып, чиигей бээр. Бо бүгүнү бодап, сайгарып турган, хорадап-киленнээри ышкаш багай сеткиишкиннерден хосталырывысты — сайгарылгалыг даяан дээр. Бистер шуптувус амыдыралда сайгарылгалыг даяанны ажыглап турар бис. Ынчалза-даа чамдыкта чөптүг эвес сайгарылгалыг даяан база таваржы бээр (адаарган азы көөргеттинген ышкаш сеткиишкиннер). А шын, чөптүг сайгарылгалыг даяанның дузазыбиле кижи бодунга хөй-ле эки аажы-чаңнарны, эки будуштуг кижизидип ап болур. Бо-ла бүгү сарыг шажында Мерген угаанның өөредии-дир. Ынчангаш сарыг шажының төлээлери, суртаалчылары «Богда бурган дээрге-ле — Мерген угаан-дыр» — дээр. Богда бурган бодуу-даа өөредиин суртаалдаарының мурнунда үш катап мөгеер, ширээге саадап алыр турган. Ол дээрге Мерген угаанның өөредиинге хүндүткелин илередип турары ол-дур.

Кижи бүрүзү мерген угаанныг болурун күзээр. Ынчангаш бо Өөредигни шингээдип, амыдыралга чөптүг ажыглап өөренип болзувусса, эки Даяанны кылырда, тускай олутка саадап алыры албан эвес. Ону кижи амыдыралга хүн бүрүде, автобуска-даа, чадаг-даа чораан ышкаш кылып болур. Даяанны албан-биле көзүлүр, көөргеттинген ышкаш, кылыры күзенчиг эвес.

Геше Тинлей башкы үш чыл иштинде даяанның бир хевири болур быжыгыышкынны дагларже ырай бергеш эткен. Үш чыл эткен соонда, чон аразынче кирип, эглип келген үезинде өөр эштери: «Даглларга саадап олургаш, чүүү чедип, чүге өөренип алдың?» — деп айтыларга: — Бо-ле кайгамчык илби-шидиг өөренип албаан мен. Ынчалза-даа аңаа бичии-даа бөл, менээ мерген угаан немешкен деп билген мен. Ол эң-не үнелиг чедишкиннерниң бирээзи деп бодаар мен. Чүгүлүг күш-даа ужуп чоруур, кижи база чүгүлүг күш ышкаш ужугуп өөренип ап болур, а мерген угаанныг болурун амыдыр бойдуста чүгле кижилер өөренип, сайзырадыл, чедип ап шыдаар» — деп, харыылаан.

ЫДЫКТЫГ МАНДАЛ

Амгы Тыва Республиканың Эрзин кожуунунуң Мөрөн сумузунуң девискээринде Ыдыктыг Мандал даанга Эрзинниң Кыргыс хүрээзи бистиң Тывага улуг ат-алдарлыг хүрээлериниң бүрээзи турган. Эрзинниң Кыргыс хүрээзин 1772 чылда ада-өгбеливис, бурун шагда лама-башкылар, Кыдат, Моолдуң улуг эртемденнери-биле онзалап, Ыдыктыг Ак Хайыракан дагның акызы Мандал дагның бели Таварыгай деп черге хүрээ туттуңганын төөгү херечилеп турар. Ук хүрээ 1930 чылда долузу-биле узуткаттынган, а хүрээ 1930-1772=158 чыл азы бүдүн чартык век сес чыл иштинде чурттап, ырак-узак чурттардан кээп чүдүп чораан хөй нация чоңга - ачы-дузазын чедирип, кижилерни аарыг-човуландан адырып, арыглап чораан дээрзинге идегел, бүзүрел улуг. Ам бо чылын азы (1997-1772=225 ч.) шилги Инек чылында Эрзинниң Кыргыс хүрээзинин тургустуңганындан бээр мугур 225 чыл ою боон турар чүве-дир. Ук хүрээни Кыргыстың Мандал деп төөгүле кирген чүве дижир. Мандал дагның девискээринде канчаар-даа аажок күчү-күштүг, эки шынарлыг, янзы-бүрү хөй эм оттары кижи базар чер чок, базым санында чаттылып үнген. Оон чижээнге улуг-оттуу азы алдын дазылды, таң-сигенни, чыктапты, ыткадын, чигир-сигенни айтырга-ла четчир. База ол ышкаш Мандал база Хайыракан дагларның девискээринге эмге хереглээр янзы-бүрү хевириниң ховар дээн борашкыннар болгаш даштар өлөк. Ук черниң үнүш байлаа кончуг чараш, чечектелип өзүп турар, сактырга шыпаап-ла, тарып каан дег чүве-ле болгай! Ынчангаш бурун шагда өгбеливис, өртемденнеривис тывалар, кыдаттар, моолдар, алтайлар, иштики Моолдуң ак сеткилдиг, төрезинге шынчы, арат чоңга ачы-буянныг өгбеливис шинчилеп тыпкаш, Мандал даанга онзалап, хүрээ тутканында ханы утка бар. Мандал болгаш оон дуңмазы Хайыраканның аржаан сугларын ады-биле адап санаары берге, кижи амытанга ажыктыы хөөредиг өскөс. Эрзиннин Кыргыс хүрээзи 158 чыл иштинде туруп, чоңга күчү-күштүг аржаннарын, эртинелиг эм оттарын, эм-таның сөннеп келген. Кыдаттар, моолдар, иштики моолдар, алтайлар, казактар, хакастар, кыргыстар, калмыктар, буряттар, оон иштинде тыва чон — боттарының чурттап турганы аал-оранындан ачылгаунаалары-биле өр, хереезжен, улуг-биче чон кээп чүдүп, аарыг-аржыктан адырлып, боттарының кадыын быжыктырып чорааннарын тус черниң улуг назылыгары ам бо хүннерде сактып чугаалап турарлар. Оон чижээнге Эрзиннин Кыргыс хүрээзиниң даа ламазы чораан Кыргыс Эренчин Папаажыковичиниң (шолазы Калчан-хелиг) хеймер уруу, амгы үеде Эрзин суурда чурттап сгар Оюн Шидин Эренчинованың (шола ады Кежээкадай) сактыышкын чугаазы мындыг (ук эне 76 харлыг, угааны чарт, кадыының байдалы эки):

«Бистиң ачавыс ол үеде Мандал хүрээзинин улуг даа-ламазы дужаалга ажылдап турда, бир-ле чайын Кыдаттың Бээжинден (амгы Пекин хоорай) ак аът мунган 4 аттыг кыдат эштериби келгенин черле утпас мен. Ол кыдат кижини «ак аттыг кыдат» дээр чүве, ат-сыын-даа билбес мен. Ынчаарда, назынын шору апарган кижи мен, ол кыдаттар деп кижилерни кончуг сонуургап, олардан угаан-кут чок коргун турган үем-не болгай, ол кыдаттар ачам-биле база угбаларым-биле моол дыл кырынга чугаалажып, хөөрежип, хөглеп турганнарын эки билир мен. Бистиң өг-бүлевис он ажыг, шупту барык чээрби чыгам улус болгай бис. Ол үеде ачамдан эгелээш, ажы-төлү бистерлерге, өөнүктеривис шуптувуска ол келген кыдат кижи санынга белектер берип турган чүве. Ол ак аттыг кыдат хүрээге эмнеп, аржаннап алгаш, күскээр чайын кады келгени өөрү-биле чуртунче чанып чорупканнар. Ачам ол «ак-аттыгга» белекке аатты, эштеринге тус-тузунда белектерни сөннеп, үдеп турганын эки сактыр-дыр мен. Ам ол кыдаттардан коргар хамаан чок, мен оларны сонуургап, аалдап четкеш, кыштааш кээр сен, уруум — дээш, дадыладыр каттыргылап орган чүве. Хевирин бодап орарымга, ачам мени кыдат кижиге келин кылдыр бериптер деп бодап турганзыг-даа ийин. Ачамның бир төрели болур угбам кыдат-биле салым-чолун холбап, көңгүс кара аныяанда барган, Бээжин хоорайда хөй ажы-төлдүг чурттап орар деп ачамдан соонда дыннаан мен. Ачамга өскен-төрээн чуртумдан кайнаар-даа чорбас мен деп маадырланып, маргыжып турганымны амдаа утпаан мен деп хоочун эне солун чугаазын доосту.

База-ла ол Мандал хүрээзинин улуг ламазы Чөмбүлхелинниң оглу Чөмбүл Демирниң (шолазы Демир-Чаан) болгаш Ижи-хелиннин ажы-төлүнүң ажы-төлү, амгы үеде өртумак назынның кижилери. Оларның ада-өгбелери моол, кыргыс, алтай, калмык, бурят чоннарны аал-оранынга уткып хүлээп ап, аржаннап, хүрээге чүдүп алганының соонда, черчуртунче эп-найыралдыг үдеп чорудуп турганы кончуг солун. Ол төөгүлүг чижектерни хөйү-биле бижип, төөгүлеп болур.

Ыдыктыг Мандал даанга, Хайыракан даанга Москва, Ленинград хоорайларның өртемденнери (экспедициялары) 1953-1956 чылдарда кээп, кончуг хөй шинчилел ажылдарын үш чыл иштинде кылып чорутканнар чүве. Мандалдың база Хайыраканның ыдыктыг нының-биле кады чораан, ачамның ол бергени аатты дедир эккээйн деп, ачамдан дилеп, ээрежип-даа турган мен. Ачам хоржок, уруум, ол аът мээн ол эшке белээмдир, ол меңээ аът өртээнден ажыг азы артык белекти хайыраан чүве болгай, а белек белек-ле болгай, белекти дедир эгитпес чоор кажан-даа диди. Ийнде, Бээжин хоорай бистиң бо Ыдык Мандалдан оранчок ырак болгай. Олар келир чылын база кээрлер, оон чоорту оларның-биле кады Бээжин хоорайрайны сонуургап, аалдап четкеш, кыштааш кээр сен, уруум — дээш, дадыладыр каттыргылап орган чүве. Хевирин бодап орарымга, ачам мени кыдат кижиге келин кылдыр бериптер деп бодап турганзыг-даа ийин. Ачамның бир төрели болур угбам кыдат-биле салым-чолун холбап, көңгүс кара аныяанда барган, Бээжин хоорайда хөй ажы-төлдүг чурттап орар деп ачамдан соонда дыннаан мен. Ачамга өскен-төрээн чуртумдан кайнаар-даа чорбас мен деп маадырланып, маргыжып турганымны амдаа утпаан мен деп хоочун эне солун чугаазын доосту.

База-ла ол Мандал хүрээзинин улуг ламазы Чөмбүлхелинниң оглу Чөмбүл Демирниң (шолазы Демир-Чаан) болгаш Ижи-хелиннин ажы-төлүнүң ажы-төлү, амгы үеде өртумак назынның кижилери. Оларның ада-өгбелери моол, кыргыс, алтай, калмык, бурят чоннарны аал-оранынга уткып хүлээп ап, аржаннап, хүрээге чүдүп алганының соонда, черчуртунче эп-найыралдыг үдеп чорудуп турганы кончуг солун. Ол төөгүлүг чижектерни хөйү-биле бижип, төөгүлеп болур.

Ыдыктыг Мандал даанга, Хайыракан даанга Москва, Ленинград хоорайларның өртемденнери (экспедициялары) 1953-1956 чылдарда кээп, кончуг хөй шинчилел ажылдарын үш чыл иштинде кылып чорутканнар чүве. Мандалдың база Хайыраканның ыдыктыг ныгай деп ыяжын бир орус эр сүге-биле үзе шаапкаш, ол-ла черинге хенертен моңнуп, бодунуң амы-тынынга четкен чүве, а бир орус паштанчы хөрээжен саглаңайндыр өзүп, мандып турган пөштен адыр салаа будук сыпкаш, албыстап тений бергеш, угаан-сарыыл чок, район эмнелгезинге безин четпейн, бурганнаан чүве. База бир эр, «эспедис» ажылчыны кижи Мандал даанга кончуг чараш кызыл сөөскенин өөт шиштеп чиир сүвүр шиш кылгаш, боду бодунуң амыынга чедип, боолаттына берген чүве ийин, оглум».

Хоочун аңчы Көкей Кыргыстың чугаазын оон ол үеде экспедиция чылгызын кады малдан чораан эжи, базала бистиң Мөренниң хоочун аңчыларының бирээзи Күдер Кыргыс мынчаар бадыткап, бо одуругларны чугаалап оржук: «Бо орус чонну мен эртем-билиглиг, чүдүлге-сүзүктүг, эки сагылга-чурумнуг чон деп бодаар мен, а херек кырында, боларның аразында мугулайлар база бар чүве-дир, Ыдык Мандал болгаш Ыдык Хайыраканның кончуг чараш ыяштарындан будук, салбаан сыр, үреп, кезип, төтчеглеп турган боттары кончуг-ла айыыл-халапка таваржып, өлүп хорап турганнар ийин, оглум» — дээш, Ыдык Мандал даанче көргеш, тейлеп органы караамга ол-ла хевээр чуруттунуп арткан.

Бистиң Эрзин кожуунунуң сумузунуң девискээринде үстүнде адааным Ыдыктыг Мандал, Хайыракан ышкаш, Ыдыктыг Кежеге деп аттыг даг бар. Ук дагда тарбаганнар чамдык арыг-шевери хирелиг бажыңнарда имилээн тараканнар дег хөй санныг.

Үнүш-бойдус, аң-мең турлаа чер-ле болгай. Ук даггаа кымчы сывы кылыр ыргай кезиптер болзуңза-ла ана кара шоруң бурганнап, кара бажың халаш дээр. Ол Кежеге дааның тарбаганнары, кодан-тоолайы, кокайбөрүлери кижиден көңгүс деспес амытаннар боор. Чырык хүндүс ук дагның кырынга аттыг халдып үнүп келгеш, ол-бо талаже дураннап, арыг агаарын тынып турарыңа көңгүс чаныда, даш артында кончуг улуг мургу, дачыны көөр сен, а чаңгыс тарбаганны өлүрүп, аңнавыт, база эки тура-биле кызыл-дустааныңна ол. База ол ышкаш мыя-ла чаныңда кончуг улуг, көк өннүг бөрү ийи караа кыза берген, сенче чиге кайгап алган чыдар, а ол араатан кажан-даа сеңээ дегбес. А бир эвес бодуң ол араатанче халданыыш, даш-биле оралдажыр болзуңза, бодуң-на шоруң, болганың-на ол. Черле ынчаш үстүнде адааным чүгле ыдыктыг даглар Мандал, Хайыракан, Кежеге олар эвес, бистиң Тыва Республикада ындыг чижектиг ыдыктыг черлер хөй дээрзинге бүзүрелим улуг. Оон чижээнге Кунгуртугда Кызыл-Куйну, Каа-Хем кожуунда Чурек-Дөргүнү адап болур. Ынчангаш бистиң Тыва Республиканың аныяк-ескени, салгакчылары төрээн чуртунуң ыдыктыг, ат-сураа алгаан аржаан-сугларынга, ыяш-дажынга, бойдус эртинелеринге хумагалыг камгалакчылар боор дээрзинге идегеп, бо үстүнде үүлдер оларга өөредиг, кичээндиригг болзун дээш бо үүлдү бижип орарым ужуру-даа ол.

Ынчангаш бүгү эрзинчилер бо чылдың азы 1997 чылдың июль айның 19-туң хүнүнде азы шилги Инек чылының чайгы адак кызылзымаар хой айының 14-те Ыдык Мандал даан дагын, дагылда байырын кылыр дээрзинге бүзүреп, республикада сонуургалдыг бүгү чонну ол улуг дагылда байырынга кээрин күзеп, бо чүүлдү доостум.

Константин ХАНГАЙ.

СОЯН-НУРГА БАЙЫРЛАЛ

Кызыл кожуунуң бүгү сумуларының культура ажылдакчылары байырлалын ооң мурнунда чылдарда Каа-Хем, Сукпак, Кур-Чер суурларга эрттирип турган болза, бо удаада Шамбалыг суму чагыргазы бодунуң девискээринде турар Соян-Нур деп чараш чурумалдыг тайгага спортчу оюннарны, оюнтоглааны эрттирген. Кожуунуң культура килдизиниң удуртулгазы бо байырлалче хоочуннар: Дээди Хуралдың депутады Кара-Кат Оржакты, ам аравыста чок сураглыг композитор Солаан Базыр-оолдуң өөнүң ишти Көкүжей Маадыны, ол ышкаш Каа-Хем суурда Культура бажыңының артистери Опал Шулууну, Александр Салчакты, Шамбалыг суурдан Биче-Уруг Давааны, ооң мурнунда кожуунга культура килдизин даргалап турган О. Д. Монгушту дээш, оон-даа өскелерни база чалаан. Чалаттырганнар аныяктардан чыда калбайн хол бембүүнге, чадаг чарыш эстафетазынга, ыры-шоорга, танцы-самга идепкейлиби-биле киришкен.

Хол бембүүнге ниитизи-биле ер-хөрээжен улустан тургустунган 6 команда ойнаан. Бирги черни Кур-Чер суурнуң командазы, ийигизин хоочуннардан тургустунган команда алган. Кандыг-даа оюн-тоглаа, байырнаадым тыва хүреш чокка эртпес. Маңаа бирги, ийиги черни Кур-Чер суурнуң төлээлери алган. Кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи К. С. Монгуш байырлал таварыштыр чалаттырган аалчыларга, эки ажылдакчыларга өртектиг белектерни, дипломнарны, хөрек демдектерин тывыскан. Шамбалыг суму чагыргазының даргазы А. К. Монгуш спортчу оюннарга шылгараанарны тус-тузунда шаңнаан.

Ольга САНДАРАА.

ХОМУДААН СЕТКИЛ

Кижиниң улуг угбазы чагыын берип, сургап, дузалажып чоруурга, дунмаазы буянныг кылган ажыл-хөрээн назынында утпас. Ындыг даа болза чамдык таварылгаларда соора сургай бээр угбайларның бистиң аравыста бары чажыт эвес.

Башкының күш-ажылчы эге базымын кожуунда эң улуг ортумак школа коллективинге эгеледим. Бир-ле хүн дүүш соонда школа чанында спортчу шөлге ээлчеглиг туристи бөлүгүм кичээлин эрттирип турдум. Хиндиинде хир чок аяс хүн чүве. Сагыш-сеткилим ала чайгаар өөрүшкүлүг турган. Удаааанда школаның аштакчызы келгеш, силерни өөредилге эргелекчизи хереглеп тур деп чугаалаанының соонда, өөреникчилерни чагып кааш, школаже углаптым. Өөредилге эргелекчизиниң өрээлинге оожум кирип келгеш, чугааладым:

— Аштакчывыс мени кыйгыртканы дээрге чедип келдим — дээш, кезек, манап турдум. А ол үзер инектиң карактары дег менче чиндиги көрүп, иниимден бажымга чедир шинчилээш, мынча ди-ди:

— Сени кыйгыртканым шын. Мындыг идик-хептиг келириңни манавадым...

А мен элдесинип, спортчу идик-хевим арыг-силиг-ле чүве болгай дээш, ужур-човун тайылбырладым:

— Даштын өөреникчилерде турисчи бөлүм эрттирип тур мен. Моон өскээр кеттинип алырын билген болзумза, бо өрээлче ис баспас ийик мен. Ажылдап кедер идик-хевим бажыңымда белен — дидим. Өөредилге эргелекчизиниң үнү улам дыңзып, уламчылады:

— Сени клазың-биле кошкак ажылдан турар деп чугаа дыңнадым. Ынчангаш ажылыңның отчедун дүрген дужаар сен. Оон кайы хире ажылдап турарың билдине бээр.

Отчедум дужаапканымны илеткээримге дыңнаар-даа ужур чок. Ам канчаар, эжикче углаптарымга, ыраадаа хөлчок. Дашкаар үнүп келгеш, сеткилим хомудаанын чажырып, өөреникчилеримче углаптым.

Эртенинде кылып алган отчедумну өөредилге эргелекчизинге база катап хүлээдип бердим.

А удаааанда каржы-дошкун ол башкы бистиң школавыска ызыртынмайн барды ийин.

Көк-оол САЛЧАК.

«Тывакомплект» дараазында чүүлдерни Кызылда складтан садып турар:

— долгандыр хемчээли 57-ден 219 мм чедир суг чайдырар хоолайлар,
— суг болгаш газ дамчыдар 15-тен 273 мм чедир хемчээлдиг хоолай,
— кандан кылган 25-тен 100 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар ыргак хереселдер,
— 15-тен 55 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар муфта деп хереселлер,
— 50-ден 250 мм хемчээлдиг тырткыыштар,
— 0,55—20 мм чуга кан демирлер,
— чылыдыла радиаторлары, 7 секциялыг шойлар,
— МР-3 маркалыг 3 болгаш 4 мм чоон каңналга электродтары,
— янзы-бүрү өннүг тудуг будуктары,
— янзы-бүрү парэниттер,
— хырба хевирлиг шил,
— откэ быжыг туйбулар,
— ангы-аңгы хемчээлдиг кадаглар, шоптулар болгаш оон-даа өске.

Адрезн: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 85—18. Телефоннары: 3-04-92, 3-08-17.

Чеди-Хөл кожуунуң хоочун ажылчыны болуп, хөй чылдарда могаг-шылаг чокка ажылдап келген

Билдинчап Содуяновна

ОЮННУҢ

мөчээнин-биле холбаштыр ханы кажыыдалды ооң ажы-төлүнге илергейлеп тур бис.

Төрелдери.